

**KUR'ÂN'DA "ANLAMA"YA DÂİR KELİMELER ÜZERİNE
ANALİTİK BİR İNCELEME (II)*
-Kur'ân'ın Anlaşılması ve Türkçeye Doğru Çevirisi Açısından-
Ali Galip GEZGİN***

Öz

Bu makalede, öncelikle “*anlama*”nın tanımını yaparak; “*Kur’ân’ı Anlama*” üzerinde duracağız. Kur’ân’da “*anlama*” fiilinin gerçekleştiği merkez, sanıldığı gibi aksine, “*beyin*” değildir. Kur’ân’da “*anlama*”nın meydana geldiği merkezler; “*القلب/kalb*”, “*اللب/lubb*”, “*الفؤاد/fu’âd*”, “*الصدر/sadr*”, “*النهي/nuhâ*”, “*الحجر/hicr*” gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Çalışmamızda bu merkezlerin ne anlam ifade ettiklerini açıklayacağız. Daha sonra Kur’ân’da, “*anlama, kavrama ve farkına varma*”ya dâir; “*الفقه/fikh-التفقه/tefakkuh*”, “*الفهم/fehm*”, “*الإدراك/idrâk*”, “*الشعور/şu’ûr*”, “*الوعى/va’y*” gibi kelimeler hakkında özet bilgiler vereceğiz. Ayrıca söz konusu kelimelerin aralarındaki ince anlam ayrımlarını ortaya koymaya çalışacağız.

“*Düşünme*” ile “*anlama*” kavramları birbirinden farklı kavramlar olmasına rağmen; Kur’ân’da geçen “*düşünme*” anlamındaki kelimeler, “*anlama*” ma’nâsında; “*anlama*” ma’nâsındaki kelimeler de “*düşünme*” anlamında Türkçeye çevrilmektedir. Bu yüzden kavram kargaşası meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu kavram kargaşasını, bir nebze de olsa önleyebilmek için, zikri geçen kelimeler arasındaki ince anlam ayrımlarının bilinmesi lâzımdır.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân-ı Kerîm, Anlama, Anlama Merkezleri, Eşanlamlılık, Çeviri

**ANALYTICAL STUDY ON WORDS THAT MEAN
“UNDERSTANDING” IN THE QUR’ÂN (II)**

**-In Terms of Understanding of Qur’ân and True Translations to
Turkish-**

Abstract

In this article, first of all, by making the definition of “*understanding*”; we will put emphasis on “*understanding the Holy Qur’ân*”. In the Holy Qur’ân, the center where the act of “*understanding*” takes place is not the “*brain*”, as it is supposed. In the Qur’ân, centers where “*understanding*” has taken place “*القلب/heart*”, “*اللب/kernel*”, “*الفؤاد/heart*”, “*الصدر/chest, heart*”, “*النهي/intelligence*”, “*الحجر/forbidden*” are like words. In our work we will explain what these centers mean. We will then give brief information about the words like that mean

* Makalenin birinci bölümü, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi’nin 40. sayısında yayımlanmıştır.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Isparta. aligezgin@sdu.edu.tr.

“*understanding, comprehension, and awareness*”: “التَّفَقُّه-الفقه/*understanding*”, “الفهم/*understanding*”, “الإدراك/*comprehension*”, “الشُّعُور/*consciousness, awareness*”, “الْوَعْي/*wakefulness*”. We will also try to elucidate the subtle differences between these words.

Although “*thinking*” and “*understanding*” concepts are different from each other; they are translated into Turkish in the mean of “*thinking*” words that mean “*understanding*” and in the mean of “*understanding*” words that mean “*thinking*” in the Holy Qur’ân. For this reason, conceptual confusion occurs. Consequently to prevent conceptual confusion, let it be known nuances between each other of aforementioned words.

Keywords: The Holy Qur’ân, Understanding, Understanding Centers, Synonymy, Translation

1.Kur’ân’da “Anlama”ya Dâir Kelimeler

Kur’ân’da geçen “القلب/*kalb*”, “اللب/*lubb*”, “الغواص/*fu’ad*”, “الصدر/*sadr*”, “النهي/*nuhâ*”, “الحجر/*hicr*” gibi anlama merkezlerini, bu çalışmanın birinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde incelemiştik. Şimdi de, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “*anlama*”ya dâir kelimeler üzerinde duralım.

1.1. “الفقه/Fıkh”-“تفكُّه/Tefakkuh”

“الفقه/*Fıkh*”¹ kelimesi, “ف-ق-ه/*fe-ki-he*” veya “ف-ق-ه/*fe-ku-he*” köküne dayanmaktadır. “ف-ق-ه/*fe-ki-he*” fiilinin masdarıdır. “*Konuşan bir kimsenin sözünden kastettiği ma’nâyı anlama*”²ya “*fıkh*” denir. “*Fıkh etmek/anlamak*”, “*bilmek*”ten farklıdır. Bir insan herhangi bir konuyu biliyorsa, bu durumda o konuyu anlayabilir/fıkh edebilir. Diğer bir deyişle, bir konuyu fıkh etmek/anlamak, o konuyu bilmeden gerçekleşemez. İnsan, önce bilinebilecek bir şey ile ilişki kurarak, onun hakkında bilgi sahibi olur. Bildikten sonra, o bilginin kendisi açısından ne ifade ettiğini kalbinden idrâk eder ve gereğince hareket eder. İşte insanın, bir bilgiyi kalbinden idrâk edip gereğince hareket etmesine “*fıkh*” denir. “*Fıkh*”, insana âittir, onun idrâki ve fiili ile ilgili bir sıfattır.³

Hakîm Tirmizî’nin tesbitlerine göre, “الفقه/*fıkh*” kelimesi “فقا’/feka’e” kelimesindeki hemzenin “ه/*he*”ye dönüştürülmesiyle elde edilmiştir. “فقا’/Feka’e” kelimesi ise, bir şey açıldığında, ona “فقا’ الشئ/*he*” denir. Yine bir yarının iyileşmeden önceki üzeri açık/yarılmış haline “فقا’ الجرح/*he*” denir. Dolayısıyla “فقا’/feka’e” kelimesi, “*bir şeyin üzerindeki perdenin kalkması, açılması*” anlamına gelmektedir.⁴ İbnü’l-Esîr (ö. 606/1209)’e göre, “*fıkh*” kelimesinin anlamının, etimolojik açıdan, “الشق’/*şakk*” ve “الفتح/*feth*”e dayanması nedeniyle, “*yarma*” ve

¹ “*Fıkh*” kelimesi, İngilizcede “*understanding, comprehension, knowledge*” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Edited by. J. Milton Cowan), Third Edition, Spoken Language Service, Inc., Ithaca, New York 1976, 723; Rûhî, Ba’lebekkî, Munîr, *el-Mevridu’l-Vasit, Kâmûsu ‘Arabî-İngilizî, Kâmûsu İngilizî-Arabî, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn*, Beyrut trz., s. 544.

² “*Fıkh*” kelimesinin bu anlamı ve kelimeye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit (ö. 463/1070), *Kitâbu’l-Fakîh ve’l-Mutefakkîh (I-II)*, (Tahk. Ebû ‘Abdi’r-Rahmân ‘Âdil b. Yûsuf ‘Azâzî), Dâru İbni’l-Cevzî, 1. Baskı, Riyâd 1417/1996, c. I, ss. 189-192.

³ İbn Hazm, Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed b. Sa’id (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm (I-VIII)*, Dâru Âfâki’l-Cedîde, Beyrut 1403/1983, c. V, s. 122, 131; Yıldız, Kemal, “Din Adına Konuşmanın Fıkh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, 2005, cilt: V, sayı: 3, s. 164, 165.

⁴ Hakîm Tirmizî, Muhammed b. ‘Alî b. Hasen b. Bîşr (ö. 320/932), *Nevâdiru’l-Usûl fî Ehâdisi’r-Rasûl (I-IV)*, (Tahk. ‘Abdu’r-Rahmân ‘Umeyre), Dâru’l-Ceyl, Beyrut 1412/1992, c. I, s.136.

“açma” anlamları kelimenin kökünde bulunmaktadır.⁵ Dolayısıyla, konuşan bir kimsenin sözündeki maksadını anlamaya “*fikh*” adı verilmektedir. Âdeta kişinin amacı, söylediği şeyin içinde gizlidir. Bu söylemi duyan kimse, onun sözünü bir nevi açmakta ve o sözün içinden, söyleyenin maksadını anlamaktadır.⁶

Kadîm sözlüklerde ve diğer müfredâtlarda; “*konusanın sözünden kasdettiği şeyi anlamak, bir şeyi bilmek, idrâk etmek, anlamak, kıvrak zekâ sahibi olmak, bir şeyi derinliğine bilmek, kendisine hükmün te‘alluk ettiği gizli ma‘nâya vâkıf olmak, bir şeyi iyi ve tam anlamak, kavramak, bir şeyin hakikatini bilmek ve akletmek, görünen/şâhid olunan bir şeyin ilminden hareketle, ğaib olan/görünmeyen bilgisine ulaşmak*”⁷ gibi anlamlara gelen, “*الفقه/fikh*” kelimesi, “*ilm*”, “*feh*m” gibi yakın anlamlı diğer kelimelere göre daha özel bir anlam taşımaktadır. “*الفقيه/Fakîh*” de (çoğulu *الفقهاء/fukahâ*) “*bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse*” demektir.⁸

“*الفقه/Fikh*”, ıstılahta; “*Dînin amelî hükümlerini muayyen delil ve kaynaklarından çıkararak elde edilen bilgidir.*”⁹ “*İnsanın amel cihetiyle lehine ve aleyhine olan şer‘î hükümleri bir meleke hâlinde bilmesi*”¹⁰ diye tanımlanmaktadır.¹¹ “*Fikh*”ta, re‘y ve ictihâd vasıtasıyla hüküm istinbat edilmesi sebebiyle, “*nazar/düşünme*”ye ve “*te‘emmül/derin derin düşünme*”ye ihtiyaç duyulan bir ilimdir. Bundan dolayı, Allâh, “*Fakîh*” diye isimlendirilemez. Çünkü Allâh Te‘âlâ‘ya hiçbir şey gizli kalmaz.¹² Ayrıca, “*fikh*”da bir açıdan bilinmesi

⁵ İbnu‘l-Esîr, Muhibbuddîn Muhammed Cezerî (ö. 606/1209), *en-Nihâye fi Ğarîbi‘l-Hadis ve‘l-Eser* (I-V), (Tahk. Tahîr Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tanâhî), Dâru İhyai‘t-Turâsi‘l-‘Arabîyye, 1. Baskı, Kahire 1383/1963, c. III s. 465; İbn Manzûr, Cemâlu‘d-dîn Muhammed b. Mukerrim (ö. 711/1311), *Lisânu‘l-‘Arab* (I-XV), Dâru Sâder, Beyrut trz, c. XIII, s. 522.

⁶ Yıldız, K., *a.g.m.*, s. 165.

⁷ Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed (ö.175/791) *Kitâbu‘l-‘Ayn* (I-VIII), (Tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Sâmraî, Beyrut 1409/1988, c. III, s. 370; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbu‘l-Luġa* (I-XV), (Tahk. Muhammed Ebu‘l-Fadl İbrâhîm, ‘Alî Muhammed Becâvî), Dâru‘l-Mısriyye, Kâhire trz., c. V, s. 404; Cevherî, İsmâ‘îl b. Hammâd (ö. 393/1002), *es-Sihâh, Tâcu‘l-Luga ve Sihahu‘l-Arabîyye* (I-IV), (Tahk. Ahmed ‘Abdu‘l-Ġafûr Attar), Dâru‘l-‘Ilm, 4. Baskı, Beyrut 1411/1990, c. VI, s. 2243; İbn Fâris, Ahmed b. Zekerîyyâ (ö. 395/1004), *Mu‘cemu Mekâyisi‘l-Luga* (I-VI), (Tahk. ‘Abdu‘l-Selâm Muhammed Hârûn), Dâru‘l-Fikr, yy. 1399/1979, c. IV, s. 442; Râġib İsfahânî (ö. 502/1108), *Mufredâtu Elfâzi‘l-Kur‘ân*, (Tahk. Safvân, ‘Adnân Dâvûdî), Dâru‘l-Kalem, Dimaşk, Dâru‘l-Şâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1413/ 1992, s.642; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. XIII, s. 522; Semîn Halebî, Ahmed b. Yûsuf (ö.756/1355), ‘*Umdetu‘l-Huffâz fi Tefsîri Eşrafi‘l-Elfâz Mu‘cemun Luġaviyyun li Elfâzi‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm* (I-IV), (Tahk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu‘l-Sûd), Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1417/1996, c. III, s. 245, 246; Curcânî, Seyyid Şerîf ‘Ali b. Muhammed (ö. 816/1413), *Kitâbu‘l-Ta‘rifât*, (Tahk. ‘Abdulmun‘im Hufnâ), Dâru‘l-İrşâd, Kâhire 1412/1991, s. 191; Ebu‘l-Bekâ, Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî (ö. 1262/1845), *el-Kulliyât Mu‘cemun fi‘l-Mustalahâti ve‘l-Furûki‘l-Luġaviyye*, (Tahk. ‘Adnân Dervîş, Muhammed Mısri), Muessesetu‘r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1419/1998, s. 67, 690.

⁸ Karaman, Hayreddin, “Fıkıh”, *DİA*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 1.

⁹ Tehânevî, Muhammed ‘Alî b. ‘Alî b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Istulâhati‘l-Funûn* (I-IV), Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1418/1998, c. I, s. 42; Karaman, H., “Fıkıh”, a.y.

¹⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istulâhati Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 402, Hukuk Fakültesi No: 90, Nazir Akbasan Matbaası, İstanbul 1955, s. 20.

¹¹ Hanefîlere göre Fıkıh; “*Kişinin amel yönünden lehine ve aleyhine olan şer‘î hükümleri bir meleke halinde bilmesidir*” şeklinde tanımlarlarken, Şâfi‘îler ise; “*şer‘î-amelî hükümleri yani ibâdât, muâmelât ve ukûbât‘a ait hükümleri taşsilî delillerinden çıkararak bilmektir*” diye tarif etmektedirler. Bilgi için bkz. Ebû Zehrâ, Muhammed, *Usûlu‘l-Fıkh*, Dâru‘l-Fikri‘l-‘Arabî, yy., trz., s. 6, 7; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu. 24, 2. Basım, İstanbul 1992, s.2, 341.

¹² Curcânî, *Ta‘rifât*, s. 191.

zor ya da gizli olan bir bilginin algılanması söz konusu iken, diğer açıdan; ilgili konuyu bilme ve gereğince hareket etme sorumluluğu vardır. Hâlbuki Allâh Te‘âlâ için, herhangi bir zorluk, gizlilik, sorumluluk olması söz konusu bile değildir.¹³

Hadîslerde geçen “*fikh*” kelimesi ve türevlerinin, mutlak olarak kullanıldığında, sözlük anlamı çerçevesinde “*iyi, doğru ve derinlemesine anlama ve kavrayış*” anlamına geldiği, “*في الدين/fi’-d-dîn*” kaydıyla kullanıldığında ise din ve Kur’ân konusundaki bilginin kastedildiği görülmektedir.¹⁴

“*Fikh*” kelimesi, “...هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ.../Kendisinden **daha anlayışlı** kimseye *fikh* nakleden niceleri vardır...”¹⁵ meâlindeki hadîste ise anlamaya dayalı bilgi yanında Kur’ân ve Sünnet bilgisi anlamını da içermektedir. Fakat daha yaygın olarak re’y ve fetva ile birlikte *fikh*’ın “*Kitap ve Sünnetten çıkarılan ma’nâ ve hüküm*” karşılığında; ilmin ise “*doğrudan Kitap ve Sünnet*”¹⁶ (âyet ve hadis bilgisi) karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Terimleşme süreçleri, Kur’ân ve Sünnet’teki kullanımlarıyla başlayan “*fikh*” ve “*tefakkuh*” kelimeleri, dinde doğru, derin anlayışı ve bu anlayışı elde etme gayretini ifade etmektedir.¹⁸

“*الفقه/Fikh*” kelimesi, Kur’ân’da 20 yerde, muzârî fiil olarak geçmektedir.¹⁹ Bu âyetlerin hepsinde “*الفقه/fikh*”, “**derinliğine anlamak**” ma’nâsındadır. Meselâ şu âyetlerde bu ma’nâ belirgin bir şekilde görülmektedir:

تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَاوَاتِ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ
تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَاوَاتِ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ
Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allâh’ı tesbîh ederler. Her şey O’nu hamd ile tesbîh eder. Ancak, siz onların tesbîhlerini **derinlemesine anlamazsınız**. O, Halîm’dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.²⁰ Bu âyette, bir söz olan “*tesbîh*” kelimesi nedeniyle, “*fikh*” lâfzı kullanılmıştır. Şerî’at ilmi “*fikh*” diye isimlendirilmiştir. Çünkü Allâh’ın kelâmını ve Rasûlullâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz’in hadîs-i şerîfleri’ni anlamaya dayanan bir ilimdir.²¹

“*الفقه/Fikh*” kelimesinin “**derinlemesine anlamak**” anlamında geçtiği diğer bazı âyetler şunlardır: “...فَصَلُّنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ **يَفْقَهُونَ**...Gerçekten biz, **derinlemesine anlayan** bir toplum için âyetleri geniş (olarak) açıkladık.”²²; “...لَا... ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ...**يَفْقَهُونَ**...Onlar pek az **derinlemesine anlayanlardır**.”²³; “...بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ...**يَفْقَهُونَ**...Böyledir, çünkü onlar **derinlemesine anlamayan** bir topluluktur.”²⁴

“*الفقه/Fikh*” kelimesi “**derinlemesine anlamak**” ma’nâsında Hz. Peygamber’in; “...مَنْ يُرِدْ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ/Allâh, kime hayır (iyilik) dilerse, onu dinde **derin anlayış** sahibi yapar”²⁵ hadîsinde görülmektedir. Hz. Peygamber’in

¹³ Yıldız, K., *a.g.m.*, s. 166.

¹⁴ Buhârî, ‘İlm 10, 20 (c. I, s. 25, 28); Muslim, İmâre 175 (c. II, s.1524); Zekât 98, 100 (c. I, s. 718, 719).

¹⁵ Ebû Dâvûd, ‘İlm 10 (c.IV, s. 68, 69); Tirmizî, ‘İlm 7 (c. V, s. 34).

¹⁶ Ebû Dâvûd, Ferâiz 1 (c. III, s. 306, 307)

¹⁷ Karaman, H., “Fıkıh”, a.y.

¹⁸ Yıldız, K., *a.g.m.*, s. 176.

¹⁹ Bu âyetler için bkz. Nisâ 4/78; En‘âm 6/25, 65, 98; A‘râf 7/179; Enfâl 8/65; Tevbe 9/81, 87, 122, 127; Hûd 11/91; İsrâ 17/44, 46; Kehf 18/57, 93; Tâ Hâ 20/28; Fetih 48/15; Haşr 59/13; Munâfikûn 63/3, 7.

²⁰ İsrâ 17/44.

²¹ Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûk fi’l-Luğa*, s. 80.

²² En‘âm 6/98.

²³ Fetih 48/15.

²⁴ Haşr 59/13.

²⁵ Buhârî, ‘İlm 10 (c. I, s. 25); İ‘tisam 10 (c. VIII, s. 149); Muslim, İmâre 175 (c. II, s. 1524); Zekât 98, 100 (c. I, s. 718, 719); Tirmizî, ‘İlm 1 (c. V, s.28); İbn Mâce, Mukaddime 17 (c.

‘Abdullah ibn ‘Abbas (ö. 68/687-688) için yapmış olduğu duâda “*fikh*” kelimesi; “*derin anlayış*” ma’nasında: “اللَّهُمَّ فَفِّهِهِ فِي الدِّينِ وَعَلِّمُهُ التَّوْبِيلَ /Allâh’ım onu dinde *derin anlayış sahibi kıl ve ona te’vili öğret*”²⁶ diye beyân edilmektedir.

“*Tefakkuh*” kelimesi ise, Kur’ân’da bir yerde şöyle geçmektedir:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا
مُؤْمِنِينَ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ /Mü’minlerin hepsi toptan seferber olacak
değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda *derin
anlayış/bilgi sahibi olmak* ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri
kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”²⁷

“*Tefakkuh*”; “*adım adım, tadrîcî bir şekilde fikhî elde etmek/anlamak*”²⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Âyette geçen “*tefakkuh*”, bir uzmanlık ve maharet işidir. Bununla meşgul olanın, seferberliğe dahi katılmamasını gerektirecek kadar önemlidir. Zor ve çaba isteyen bir uğraştır. “*Dîn*” üzerinde yapılan bir *anlama faaliyeti*dir. Dîn ise vahiydir. Kur’ân’da, “الْيَوْمَ... Bugün size *dîninizi* tamamladım.”²⁹ buyrulurken, tamamlanan şeyin son ilâhî vahiy yani Kur’ân-ı Kerîm olduğu açıktır. Nitekim Ebu’d-Derdâ (ö. 32/652) Radıyallâhu ‘Anh’ın rivâyet ettiği bir hadîs-i şerîfte Rasûlullâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz şöyle buyurmaktadır: “لَا تَفَقَّهُوا حَتَّى تَرَى لِلْقُرْآنِ وَجُوهًا *Kur’ân’daki birçok vechi görmedikçe (hakîki bir) fakîh/derin anlayış sahibi olamazsınız.*”³⁰ İbn Manzûr, bu hadisteki “حَتَّى تَرَى لِلْقُرْآنِ وَجُوهًا” ibâresini, “*Kur’ân’daki bazı kelime ve âyetlerin muhtemil oldukları anlamları bilip, bunlar üzerinde durmadıkça...*” şeklinde açıklamaktadır.³¹ Aynı şekilde Ebu’d-Derdâ Radıyallâhu ‘Anh’ın, zikri geçen hadîs-i şerîfe benzer şekilde; “*Kur’ân’ın içerdiği anlamların pek çok nüansını fark edemedikçe, tefakkuh etmiş/derinlemesine anlamış olamazsınız*”³² sözü de bunu

I, s. 80); Dârimî, Mukaddime 24 (c. I, s. 65); Rikâk 1 (c. II, s. 606) ; Muvatta’, Kader 8 (c. II, s. 901); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. I, s. 306, c. II, s. 234, c. IV, s. 92-99 ve 101.
26 İbn Sa’d, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtu’l-Kubra*, Dâru Sadr, Beyrut trz., c. II, s. 365.

27 Tevbe 9/122.

28 Munâvî, Muhammed ‘Abdu’r-Ra’ûf (ö. 1031/1621), *et-Tevkîfu ‘alâ Muhimmâti’t-Te’ârîf*, (Tahk. ‘Abdu’l-Hamîd Sâlih Hamdân), Âlemu’l-Kutub, 1. Baskı, Kâhire 1410/1990, s. 104.

29 Mâide 5/3.

30 “*derin bir anlayış sahibi olamaz.*” ; “*İnك لن تفقه كل الفقه حتى ترى للقرآن وجوهاً*” ; “*İnك لا يفقه الرجل حتى يجعل للقرآن وجوهاً*” ; “*İnك لا تفقه كل الفقه حتى ترى للقرآن وجوها كثيرة*” ve “*İnك لن تفقه حتى ترى للقرآن وجوها كثيرة*” farklı lafızlarla nakleden kaynaklar için ayrıca bkz. İbn Sa’d (ö. 230/844), *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr* (I-XI), (Tahk. ‘Alî Muhammed ‘Umer), Mektebetu’l-Hancî, 1. Baskı, Kâhire 1421/2001, c. II, s. 308; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn* (I-IV), Matba’atu Mustafa Bâbî Halebî, Mısır 1358/1939, c. I, s. 296; Zerkeşî, Bedru’d-dîn Muhammed b. ‘Abdillâh (ö. 794/1391), *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* (I-IV), (Tahk. Yûsuf ‘Abdurrahmân Maraşlî, Şeyh Cemâl Hamdî Zehebî, Şeyh İbrâhîm ‘Abdullâh Kurdî), Dâru’l-Ma’rife, 2. Baskı, Beyrut 1410/1994, c. I, s. 193, c. II, s.87, 290; Ebû’d-Derdâ’nın yukarıda geçen sözünü farklı “İnك لن تفقه حتى ترى للقرآن وجوها كثيرة” ve “İnك لا تفقه كل الفقه حتى ترى للقرآن وجوها كثيرة” farklı lafızlarla nakleden kaynaklar için ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef* (I-XXI), (Tahk. Muhammed ‘Avvâme), Dâru’l-Kible, Muessesetu ‘Ulûmi’l-Kur’ân, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006, c. XV, s. 518, 30789 numaralı rivayet; Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru’l-Usûl*, c. I, s. 136; Ebû Nu’aym, İsfahânî, Ahmed b. ‘Abdillâh (ö. 430/1038), *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ* (I-X), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988, c. I, s. 211; Suyûtî, Celâlu’d-dîn ‘Abdurrahmân (ö.911/1505), *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (I-II), Dâru İbn Kesîr ve ‘Ulûmi’l-İnsaniyye, 2. Baskı, Dimaşk 1414/1993, c. I, s. 445.

31 İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. XIII, s. 556.

32 Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru’l-Usûl*, c. I, s. 136.

göstermektedir. İşte “*tefakkuh*” kelimesi de, “*fikh*” ile aynı kökten gelmekle beraber, kalıbının/bâbının özellikleri gereği, fikhın ifade ettiği anlama içinde çaba göstermeyi ve iyice kavramaya, anlamaya çaba göstermeyi, uğraşmayı ifade etmektedir. Zira “*تَفَقُّهُ/tefe’ul*” kalıbı/bâbı, Arapçada bir şeyi *kolay olmayan bir yolla ve zorlanarak elde etmeyi* ifade etmektedir. Meselâ “*تَشْبِيهُ/teşebbuh*” bir şeye benzemeye çalışmak, bunun için çaba sarfetmek demektir. Dolayısıyla “*tefakkuh*” da, meselenin özünü anlamaya, kavramaya, fikh elde etmeye çalışmak, bunun için uğraşmak, bu yolda zorlanmak ve kendini yormak anlamlarını bünyesinde barındırmaktadır.³³

Fahrüddîn Râzî’ye göre “*tefakkuh/dinde derin anlayış sahibi olmak ve öğrenmekten*” maksat, halkı Hakk’a davet etmek ve onları güçlü olan İslâm Dîni’ne, *Sırât-ı Mustakîm*’e sevk etmektir. Zira âyet, savaş bitince, kendi kavimlerine döndükleri zaman, kavimlerini gerçek ve hak olan dinle uyuracakları ve onların da cehâlet ve ma’siyetten kaçınarak, dîni kabul etmeye arzu duyacakları gerekçesiyle, Allâh’ın onlara *dinde derin anlayışlı ve bilgili olmayı* emrettiğine delâlet eder.³⁴

Elmalılı bu âyette geçen “*tefakkuh*” ibaresini; “...Bir kısım cemaati kalîle dinde *tefakkuh* etmeleri-külfet ve meşakkate katlanıp fikh tahsil eylemeleri-(yani dinin inceliklerini iyice ve *derinlemesine öğrenmeleri*). Dolayısıyla dinde *tefakkuh/derinliğine bilgi edinme* işi de bir farz-ı kifâyedir...” şeklinde yorumlamakta ve ilm-i din tahsili için de seferberlik gerektiğini belirtmektedir.³⁵

Şu halde “*تَفَقُّهُ/tefakkuh*”; Kur’ân’da beyan edilen hususları derinlemesine, en ince ayrıntısına kadar anlamaya çalışmak sûretiyle, anlaşılana günümüzün idrâkine taşımaya, hayatın içinde tatbik etmeye yarayan, zihnin, aklın, bilhassa *kalbin/gönlün* başardığı bir fiildir.

Maturîdî (ö. 333/944)’ye göre “*فقه/ fikh*” kelimesi, “*fehmi ve akletme*”³⁶ anlamına gelmektedir. O, fikhı; “*görünmeyeni, görünenle ya da gizli olan gerçeği, açık olanla bilmektir.*”³⁷ diye tanımlamaktadır. Maturîdî’nin “*fikh*” kelimesiyle ilgili diğer bir açıklaması da şudur: “*Fikh, bir şeyi kendinin benzerine delâlet eden anlamıyla bilmektir.*”³⁸ Maturîdî’nin yaptığı tanımlarda, *fikh* kelimesinin “*ma’rife*” ma’nâsı daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. “*Fikh*” kelimesinin, daha önce verdiğimiz, İslâm Hukuku literatüründe geçen tanımında da “*derinliğine anlama*” ma’nâsı görülmektedir. Dolayısıyla, bahse konu tanıma göre “*fikh*”, “*söz ve fillerin amaçlarını kavrayacak şekilde keskin ve derin anlayıştır.*”³⁹ Bu çerçevede “*Fikh Usûlü*” veya diğer adıyla “*İslâm Hukuku Metodolojisi*”, temel bir “*anlama teorisi*” sunmaktadır. Çünkü “*Fikh Usûlü*”

³³ Beşer, Faruk, “Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi”, *Usûl, İslâm Araştırmaları*, Sayı: 5, Adapazarı 2007, ss. 36-38.

³⁴ Fahrüddîn Râzî, Muhammed b. ‘Umer Huseyn (ö. 606/1209), *Mefâtihu’l-Ğayb (et-Tefsîru’l-Kebîr)* (I-XXXII+Fihrist), Dâru’l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1401/1981, c. XVI, s. 234.

³⁵ Elmalılı, M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur’ân Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979, c. IV, s. 2646, 2647.

³⁶ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944), *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, TSMK, Medine Bölümü, Yazma No: 180, Varak: 286 a.

³⁷ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, Varak No: 512a.

³⁸ Mâturîdî, *a.g.e.*, Varak No: 55a, 217b, 255b.

³⁹ Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *Mustesfa min ‘Ilmi’l Usûl*, Dâru’l Erkam b. Ebi’l-Erkam, Beyrut 1415/1994, c. I, s. 16, 17; Âmidî, ‘Alî b. Muhammed Seyfu’d-Dîn (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm* (I-IV), Dâru’s-Sâmi ‘î, 1. Baskı, el-Memleketu’l-‘Arabîyyetu’-Su’ûdiyye, Riyâd 1424/2003, c. I, s. 6; Ebû Zehrâ, Muhammed, *Usûlu’l-Fikh*, s. 6.

içerisinde geliştirilen “*ictihâd*” müessesesi, bu “*anlama teorisi*”nin özüdür. Zira “*ictihâd*”, bir anlama sürecidir.⁴⁰

Ebû Hilâl Askerî’ye göre “*fikh*”; “*üzerinde te’emmül edip kelâmın iktizâsını bilmektir.*” Bundan dolayı “*Allâh fikh eder*” denilemez. Çünkü Allâh, te’emmül ile vasıflandırılmaz. Karşısındaki şahsa “*تَفَقَّهَ مَا أَقُولُ / söylediğim şeyi tafakkuh et (derinlemesine düşünüp anla)*” yani “*te’emmül et*” denilir. Fıkh, ancak kelâmın ma’nâsı hakkında kullanılır. Nitekim “*حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا إِلَّا* *derinlemesine anlamayan bir halk buldu.*”⁴¹ âyeti bu anlamdadır.⁴²

Gazzâlî (ö. 505/1111)’nin tesbitlerine göre “*الفقه/fikh*” kelimesi, ilk hicrî asırlarda âhîret yolu, nefsin âfetlerinin inceliklerine dâir ilimlerle, amelleri ifsâd eden hususları bilmek, dünyaya önem vermemek, âhîret hayatını esas almak ve kalbi Allâh’a karşı sorumluluk bilinci ile doldurmak gibi anlamlarda kullanılmaktaydı. Artık bu kelimenin *anlamı daralmış ve özelleştirilmiş*, ‘ibâdât, mu’âmelât, ‘ukûbât gibi tamamen İslâm Hukuku’nu ilgilendiren özel bir anlam kazanmıştır.⁴³ Konuyla ilgili olarak Gazzâlî şunları dile getirmektedir:

*Füru-ı fikhın/fikhın alt dallarındaki fetvalardaki garib meseleleri bilmenin, illetlerinin inceliklerini anlamanın, bu konuda sözü uzatmanın ve bunlarla ilgili söylenenleri ezberlemenin adının “Fikh” olduğunu söyleyerek, kelimenin anlamını husûsilestirdiler/daralttılar. Kim ki füru-ı fikhın inceliklerini bilir ve onlarla çok meşgul olursa, ona daha fakihdir dediler. Hâlbuki hicrî birinci asırda, ‘Fikh İlmi’ denilince, âhîret yolu ve nefsin âfetlerinin inceliklerine dâir ilimlerle, amelleri ifsâd eden/bozan şeylerin bilinmesi, dünyaya önem verilmeyip, âhîret nimetlerine bağlanması ve kalbin, Allâh korkusu ile dolması/istilâsı kastedilirdi.*⁴⁴

Gazzâlî, bu hususu açıklamak için, yukarıda da zikrettiğimiz şu âyeti misâl olarak vermektedir:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا
أَقْرَبَهُمْ وَكَأَنَّهُمْ يُحَدِّثُونَ / *(Ne var ki) mü’minlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda derin anlayış/bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.*”⁴⁵

⁴⁰ Paçacı, Mehmet, “Anlama (Fıkh) Usûlüne Dâir”, *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 2, c. VIII, Ankara 1995, s.85.

⁴¹ Kehf 18/93.

⁴² Ebû Hilâl Askerî(ö. 395?/1005?), *el-Furûk fi’l-Luğa, Dâru’l-Âfâki’l-Cedide*, 3. Baskı, Beyrut 1979, s. 80.

⁴³ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn (I-IV)*, Dâru’s-Şa’b, Kâhire trz., c. I, s. 54.

⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*, c. I, s.54.

⁴⁵ Tevbe 9/122. Süleyman Ateş âyette geçen, “*فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ*” ibâresiyle ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır: “...Bazı kimseler İslâm’da ‘din adamı’ olmadığımı söylerler. Gerçi İslâm’da dini seven, kendini ona veren anlamında din adamı yoktur. Çünkü dini sevmek ve dinin yanında yer almak her bireyin üstüne farzdır. Bu anlamda herkes dininin adamıdır. Allâh ile kul arasında aracılık yapan kişi anlamında da din adamı yoktur. Ancak, din uzmanı vardır. Bu âyet, toplumda din ve bilim uzmanlarının yetiştirilmesini öngörmektedir. ...” Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trz., s. 205. Bu âyetle ilgili olarak Muhammed Esed şu açıklamaları yapmaktadır: “*Âyette geçen talimat her ne kadar özellikle din alanındaki bilgilenmeden söz ediyor gibi ise de, aslında her türlü bilgilenme için olumlu bir yüklem taşımaktadır. Kur’ân’ın, hayatın manevî yanıyla dünyevî yanı arasına herhangi bir ayırıcı sınır çekmediği, fakat bu iki alanı tek ve aynı realitenin değişik iki yüzü olarak değerlendirdiği göz önünde bulundurulursa bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Pek çok âyetiyle Kur’ân-ı Kerim, inanan kişiyi; tabiatı her yanıyla müşâhede etmeye ve onun değişik fenomenlerinde, bağlı olduğu yasalarda Allâh’ın*

Gazzâlî'ye göre uyarmanın kendisiyle mümkün olduğu "**fikh**" işte bu âyette geçtiği şekliyledir. Yoksa **talak**, **'itâk**, **li'ân**, **selem** ve **icâre** problemlerini bilmek değildir. Zira zikredilen bu şeylerle korkutma ve inzâr olmaz. Bilakis sadece bunlarla uğraşmak kalbin haşyetini azaltır ve kalbin kararmasına neden olur. Gazzâlî, "لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا"⁴⁶ âyetinde geçen "Onların kalpleri vardır fakat o kalplerle anlamazlar" ibâresindeki "**fikh**" kelimesinin anlamının "**fetvaları anlamazlar**" ma'nâsında değil, "**îmânın ne anlama geldiğini anlamazlar**" ma'nâsında kullanıldığına da işaret etmektedir.⁴⁷ Gazzâlî "**fikh**" ve "**fehm**" kelimelerinin "**eşanlamlı**"⁴⁸ olduğunu belirterek şu âyeti zikretmektedir:

"لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنْ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّكُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ"⁴⁹
*Onların size karşı duydukları korku, Allâh'a karşı duydukları korkudan daha baskındır. Bu, onların anlamaz bir toplum olmaları sebebiyledir.*⁴⁹

Gazzâlî'ye göre âyette beyân edilen kimselerin Allâh Te'âlâ'dan korkularının azlığı ve insanların saldırısını büyütmeleri fikh azlıklarına havâle edilmektedir. Bu kimselerin fakih olmamaları, fetvâların çeşitlerini bilmedikleri için değil, îmanın ne demek olduğunu anlamadıklarını vurgulamak içindir. Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz, kendisini ziyarete gelen bir cemaat hakkında fikh mes'elelerini değil, îman, amel ve ahlâk esaslarını öğrenmelerini ve iyi hasletlerini anlatmaları üzerine; "**âlimdirler, hakîmdirler, fakihdirler**" buyurmuştur. Hâlbuki bunların hiçbirisi, diğer ma'nâda fikhî mes'eleleri bilmemektedirler. Zuhri kabilesinden İbrâhîm oğlu Sâ'd Radyallâhu 'Anh'a "**Hangi şehir halkı daha fakihdir?**" diye sorulunca, "**Allâh Te'âlâ'dan en çok korkan**" diye cevap vermek sûretiyle "**fikh**"ın sonucuna işaret etmiştir. Çünkü ilmin bâtinî meyvesi; fetvâ ve hükümler değil, "**takvâ**"dır. Nitekim Hz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz, "أَلَا أَنْبِئُكُمْ بِالْفَقِيهِ كُلِّ الْفَقِيهِ؟"⁵⁰/**Ey Ümmetim! Size gerçek fakihin kim olduğunu bildireyim mi?**" diye sorunca, orada bulunanların "بلى/Bildir!" cevabını vermeleri üzerine; "**İnsanları Allâh Te'âlâ'nın rahmetinden ümîd kestirmeyip, gadabından da emîn kaldırmayanlar, başkasına meyletmek üzere, Kur'ân'ı terketmeyen kimselerdir.**"⁵⁰

Gazzâlî'nin de belirttiği gibi "**Fikh**" kelimesi, "**anlam daralması**"na uğramış ve sadece "**İslâm**'in ibâdât, mu'âmelât, ukûbât, ferâiz gibi ahkâma dâir

yaratıcı etki ve kudretini fark edip kavramaya çağırmakta, insanı harekete geçiren sâikler, davranışlarının altında yatan içsel dürtüler hakkında **derin ve sağlıklı bir görüş kazanması** için onu, tarihin verdiği ders üzerinde tefekkür ve teemmüle sevk etmektedir ve bunun içindir ki Kur'ân, kendisini "**düşünenlere**" hitap eden bir vahiy olarak nitelendirmektedir. Kısacası, zihinsel (intellectual) etkinlik hem Allâh'ın iradesini daha iyi anlamının, hem de ahlâkî bilinç ve duyarlılıkla pekiştirildiği takdirde-Allâh'a kulluk etmenin en sağlam ve güvenilir yolu olarak öngörülmektedir. Bu Kur'ânî prensip; Hz. Peygamber'e izâfe edilen pek çok sahih hadîsle de pekiştirilmiş, desteklenmiştir... Sonuç olarak, inananların, 'Din hakkında **derin ve sağlam bilgi (a deeper knowledge)** elde etmek için çaba göstermeleri'ne ilişkin yükümlülükleri 'لِيَتَّقُوا فِي الدِّينِ' ve bu çabalarının inanan kardeşleriyle paylaşmaları bilgilenmenin, pratik uygulaması da dâhil, her çeşidini içine almaktadır." Bilgi için bkz. Asad, Muhammad, *The Message of the Qur'ân*, Dar Al-Andalus, Gıbraltar 1993, s. 285; Aynı eserin çevirisi için bkz. Kur'ân Mesajı, Meal-Tefsîr, (Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul 1997, s. 386.

⁴⁶ A'râf 7/179.

⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, c. I, s.54.

⁴⁸ Gazzâlî, "**fikh**" ve "**fehm**" kelimelerinin eşanlamlı olduğu kanâatinde ise de, hem "**fikh**" hem de "**fehm**"e dair verdiğimiz bilgiler, incelendiğinde; "**fehm**" ve "**fikh**" kelimelerinin eşanlamlı olmadıkları belirgin bir şekilde görülecektir. Zira her iki kelimedede, gerek içlerinde barındırdıkları anlamları ve gerekse ifade ettikleri hususlar açısından, önemli denilebilecek, ince anlam ayrımları bulunmaktadır.

⁴⁹ Haşr 59/13.

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, c. I, s. 54.

hususlarını ayrıntılarıyla bilmek” anlamını yansıtır halde kullanılmaya başlamıştır.

Bütün bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki, “*fıkh/tefakkuh*”, birden bire/ânîden gerçekleşen bir fiil olmayıp, ***belli bir süreci ve çalışmayı*** gerektiren, ***kalpte/gönülde*** gerçekleşen ***ince ve derin anlayıştır***. Derinlemesine ve ince bir anlamadan doğan bir bilgi türüdür. Gelişigüzel, üstünkörü bir anlama veya çaba göstermeden elde edilen anlama, ***tefakkuh*** değildir. Kur’ân’ın anlaşılması söz konusu olduğunda, O’na selîm bir kalple yaklaşmayı ve tahkîkî îmânı gerektirmektedir. Mü’min olmayan bir insandan sâdır olan anlayış, “*fıkh/tefakkuh*” değildir. Fıkh, esasen Kur’ân’ın anlaşılması olmakla beraber, asıllara bağlı olmak şartıyla halen ve fiilen devam eden bir anlayışın adıdır. Durağan değildir. Dinamik ve tazelenen bir anlayıştır.⁵¹

Şimdi de “*fehm*” kelimesi üzerinde durarak, özellikle “*fıkh*” ile aralarındaki ince anlam ayrımını ortaya koymaya çalışalım.

1.2. “*الفهم/Fehm*”

Kur’ân’da sadece bir âyette⁵², fiil formunda geçen “*الفهم/fehm*”⁵³ kelimesi Arapça sözlüklerde “*bir şeyi kalb ile bilmek, anlamak, akletmek, bilmek*”⁵⁴ ve “*konusanın sözünden, ma’nânın tasavvuru*”⁵⁵ anlamlarına gelmektedir.

Râğıb İsfahânî “*الفهم/fehm*”i şöyle açıklamaktadır: Hissedilen ma’nâların, kendisiyle anlaşıldığı, insana âit bir durumdur. “*قَدْ فَهَمْتُ/Şöyle anladım*” denir. “*سَلِّمَانُ فَهَمَّهَا/ Biz Süleyman’a hüküm vermeyi anlattık/kavratık.*”⁵⁶ Hz. Süleymân Aleyhisselâm’a hükmün ***kavratılması/anlatılması***; ya Allâh Te’âlâ’nın kendisiyle bunu kavrayabileceği ona fazla bir ***anlama gücü*** vermekle ya da anlama gücünü onun kalbine yerleştirmekle veya o hükmü kendisine vahyedip ona özgü yapmakla vaki’ olmaktadır. İnsana, tasavvur edinceye kadar bir şey anlatıldığında, “*أَفْهَمْتُهُ/Ona anlattım/kavratım*” denir. “*أَسْتَفْهَمُ*” ise, insanın, bir başkasından bir şeyi anlatmasını/kavratmasını istemektir.⁵⁷

Fîrûzâbâdî’ye göre bu anlama, *zihin* ve *akıldan* ziyade “*kalbî*” olarak anlamadır.⁵⁸

“*أَفْهَمُ/İfham*”, “*hâfızada bulunan ma’nânın, dinleyenin anlayışına yani kalbine ulaştırılmasıdır.*”⁵⁹ Yine aynı şekilde “*التفهيم/tefhim*” de, “*söz vasıtasıyla, dinleyene ma’nâyı ulaştırmak*”⁶⁰ anlamına gelmektedir.

Ebû Hilâl Askerî’ye göre “*fehm*”, “*bir sözün anlamının, bilhassa duyulduğu anda bilinmesi*”dir. Dolayısıyla duyduğu şeyin ma’nâsını yavaş öğrenen için, “*فَلَانَ سَيِّئُ الْفَهْمِ/ filancaanın anlayışı çok kötüdür*” denilir. Bu yüzden,

⁵¹ Beşer, F., *a.g.m.*, s. 44.

⁵² Enbiyâ 21/79.

⁵³ “*الفهم/Fehm*” kelimesi, İngilizcede, “*understanding, comprehension, grasp(ing), perceptivity, intelligence, penetration, insight, realization, conception, apprehension, discernment, seeing*” gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Bkz. Wehr, H., *a.g.e.*, s. 730; Ba’lebekkî, R., Ba’lebekkî, M., *a.g.e.*, s. 547.

⁵⁴ Ferâhîdî, *a.g.e.*, c. IV, s.61; Ezherî, *a.g.e.*, c. VI, s. 335; Cevherî, *a.g.e.*, c. V, s. 2005; İbn Fâris, *a.g.e.*, c. IV, s. 457; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. XII, s. 459; Fîrûzâbâdî, Mecdu’d-dîn Muhammed b. Ya’kûb (ö. 817/1414), *el-Kâmûsu’l-Muhît* (I-IV), Mustafa Bâbî, Halebî, 2. Baskı, Kâhire 1952, c. IV, s.161; Ebu’l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 66, 697.

⁵⁵ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s. 646; Curcânî, *Ta’rifât*, s.192; Munâvî, *Te’ârîf*, s. 265; Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, 697.

⁵⁶ Enbiyâ 21/79.

⁵⁷ Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s. 646; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Semîn Halebî, ‘*Umdetu’l-Huffâz*, c. III, s. 254.

⁵⁸ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c. IV, s.161; Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 697.

⁵⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. XII, s. 459.

⁶⁰ Curcânî, *Ta’rifât*, s.71.

“Arab olmayan, Arab’ın sözünü fehm etmez/anlamaz” denilmiştir. Yüce Allâh’ı, “fehm” ile nitelenecek câiz değildir. Çünkü Allâh, her şeyi ezelde, gerçek anlamda ve doğru bir biçimde bilir. Bazı dilciler, “fehm” kelimesinin sâdece “söz” hakkında kullanıldığını söylemişlerdir. Nitekim “فَهْمٌ كَلَامَةٌ/onun söylediğini anladım” denilir; ama “فَهْمٌ ذَهَابُهُ وَمَجِيئُهُ/onun gidişini ve gelişini anladım” denilmez. Ebû Ahmed b. Ebî Seleme Radyallâhu ‘Anh, “fehm” kelimesi hakkında şunları söylemektedir: “Fehm”, “işâret” gibi, hem sözde hem de beyân vb. gibi başka şeyler hakkında kullanılır. “فَهْمٌ مَا قُلْتُ/onun söylediğini anladım” denildiği gibi, “فَهْمٌ مَا أَشْرَفْتُ بِهِ إِلَيْهِ/onun bana işaret ettiğin şeyi anladım” da denilir.⁶¹

Hâris Muhâsibî’ye göre, “fehm” ile “akl” arasında sıkı bir irtibat vardır. “Fehm”in, “akl” diye, ism-i fâili de “akıllı” şeklinde isimlendirilmesinin nedeni; “fehm”in dînî veya dünyevî olsun, insanın duyduğu, dokunduğu, tattığı, kokladığı şeyi ifade etmesidir.⁶²

“Fehm” kelimesi, Hz. Dâvûd Aleyhisselâm ile Hz. Süleyman Aleyhisselâm’ın tartışmalı bir konuda verdikleri farklı karardan bahsedildiği şu âyette fiil formunda geçmektedir:

فَقَهْمُنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكَأَلَّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحُونَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ
/Biz onu/hüküm vermeyi⁶³ Süleyman’a anlattık/kavrattık. Zaten her birine hükümranlık ve ilim vermiştik. Dâvûd ile birlikte, Allâh’ı tesbîh etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik.”⁶⁴

‘Abdu’r-Rezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826), bu âyette geçen “فَقَهْمُنَاهَا” ibaresini, “haber vermek” diye tefsîr etmektedir. Allâh Celle Celâluh, Hz. Dâvûd’un verdiği hükmü Hz. Süleyman’a haber vermektedir.⁶⁵ Yani “Fehime” fiili, Allâh’tan gelen bir haber ma’nâsını ifade etmektedir.⁶⁶

Tefsîrinde “fehm” kelimesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran Tusterî (ö. 283/896)’ye göre, “ilm-i zâhir” avama; “fehm” ise havassa aittir. O’na göre; “فَمَالٍ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا.../...Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü derinlemesine anlamıyorlar!”⁶⁷ âyeti, “hitabı anlamamak” demektir.⁶⁸ Ayrıca, Allâh’ın kendilerine “Fehmu’l-Kur’ân” verdiği has kulları ve velîlerinden meydana gelen bir grup bulunmaktadır. Kur’ân’ı anlamak isteyenlerin kendine has sıfatlarının bulunduğunu söyleyen Tusterî, Allâh’ın velî kullarının özelliğini; onların kendilerini “fehm”e adanmaları diye nitelendirmektedir. Çünkü böyle vasfa sahip kullar, bütün çabalarını, Kur’ân’ı güzel sesle zorlayarak okumaya değil, “anlamaya/tefekkür” ve Allâh’tan daha çok “fehm/anlama(yı)” dilemeye teksif etmektedirler. Kur’ân’ın “anlaşılması/fehm” ise Allâh Te’âlâ’nın murâdırıdır.

⁶¹ Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûk fi’l-Luğa*, s.79-80.

⁶² Hâris Muhâsibî, “Kitâbu Ma’iyyeti’l- ‘Akl ve Ma’nâhu ve İhtilâfu’n-Nâsi Fih”, (*el- ‘Akl ve Fehmu’l-Kur’ân*) içinde, (Çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s. 210; Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsîr Mukaddimelerinin Tefsîr Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2009, s. 150.

⁶³ Âyetteki “ها/Hâ” zamiri hakkında Taberî, (Kadıyye/القضية) yani hüküm’e râci olduğunu belirtir. Bkz. Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)* (I-XXVI+Fihrist), (Tahk. ‘Abdullâh b. ‘Abdi’l-Muhsin Turkı), Dâru Hecc, Kâhire 1421/2001, c. XVI, s. 321, 322.

⁶⁴ Enbiya 21/79.

⁶⁵ ‘Abdu’r-Razzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr San’ânî (ö. 211/826), *Tefsîru’l-Kur’ân* (I-II+Fihrist), (Tahk. Mustafa Muslim Muhammed), Mektebetu’r-Ruşd, 1. Baskı, Riyâd 1410/1989, c. II, ss. 25-27.

⁶⁶ Bulut, A., *a.g.d.t.*, s.152.

⁶⁷ Nisâ 4/78.

⁶⁸ Tusterî, Ebû Muhammed Sehl b. ‘Abdillâh (ö. 283/896), *Tefsîru’l-Kur’âni’l- ‘Azîm*, (Tahk. Tâhâ ‘Abdu’r-Ra’ûf Sa’d- Sa’d Hasen Muhammed ‘Alî), Dâru’l-Harem li’t-Turâs, 1. Baskı, yy., 1425/2004, s. 76.

Kur'ân'ı bilme ve anlama yetisine sahip her insan, düşündüğü takdirde O'nu anlayabilecektir. İnsanlar, kendi çabalarıyla Kur'ân'ı anlayabilmenin (fehm) en yüksek seviyesine ulaşabileceklerdir. Bu, “استعِينُوا بِاللّٰهِ وَاصْبِرُوا.../...*Allâh'tan yardım isteyin ve sabredin!*...”⁶⁹ âyetindeki emre benzemektedir. Âyette, Allâh'tan yardım istenilmesi buyurulmaktadır. Onun âdabı üzerine bâtinen ve zâhiren sabredilmeli ki, böylece anlayış ve zekâ kazanılsın. Amaç, fazilet ve lütuftur. “*Fehm'in/Anlama*”nın gerçekleşebilmesi için gösterilen gayret ve çabanın yanı sıra Allâh'ın lütuf ve ihsânı'nın da bulunması lâzımdır. Tusterî'ye göre, Allâh'ın kendisine velî edinmek istediği bazı kullara, zâhiren ve bâtinen Kur'ân'ı öğreteceğini beyan etmektedir. Kur'ân'ın bâtını onun anlaşılmasıdır. Kur'ân'ın anlaşılması da Allâh'ın murâdıdır.⁷⁰

“*Fehm*”, “*akıl*” için bilgileri toplayarak anlama ve sonuçlandırma aşamasıdır. Dolayısıyla “*fehm*”, akıl olarak da isimlendirilebilmektedir. Fakat “*fehm*”in derecesi aklın altındadır. Fehm ile eşyanın parçaları, akıl ile de bütünü bilinebilir ve algılanabilir. Akıl yetisinde, adâletin iyi, zulmün kötülüğünü bilme; fehm de ise, her bir fiilden hangisinin adâlet ve hangisinin zulüm olduğunu ayırt edebilme kabiliyeti bulunmaktadır.⁷¹

Görülüyor ki “*fehm*” kelimesi de “*anlamak*” ile ilgili Arapça bir kelimedir. “*Fıkh*” kelimesinden ayrılan anlamı ise şudur: “*Fehm*”de meydana gelen anlama, *ânî bir kavrayış* iken, “*fıkh*”da ise bu idrâk/algı birden bire olmamaktadır. Zira kelimenin kökünde bulunan, “*üzeri örtülü bir şeyi açma*” anlamı nedeniyle, “*fıkh etme*” veya “*anlama*”; ***belli bir süreci ve çabayı*** gerektirmektedir. İşte bu zorlu çalışma ve gayret sonunda elde edilen şey, “*ince ve derin anlayış*”tır ki bu fiilin adı “*fıkh/tefakkuh*”tur.

Kur'ân'da “*anlama, algılama*” anlamında diğer bir kelime, “الإدراك/*idrâk*”tir. Şimdi de bu kelime hakkında bilgi vermeye çalışalım.

1.3. “الإدراك/*idrâk*”

Türkçeye, Arapçadan geçmiş bir kelime olan “الإدراك/*idrâk*”⁷²; “دراك/*De-Ra-Ke*” kökünden müştak olup, kadim sözlüklerde ve sözlük benzeri müfredâtlarda; “*yetişmek, erişmek, olgunlaşmak, kavuşmak, irtibatlandırmak ve yakalamak, bir şeyin nihaî sınırına ulaşması; bir yerin veya bir şeyin en dip, en uzak noktası, bir şeyin başlangıcı ile sonunu birleştirmek, bir araya toplamak; kavrama kabiliyeti, akıl erdirmek, farketmek, anlamak ve bilmek*”⁷³ diye tanımlanmaktadır.

⁶⁹ A'râf 7/128.

⁷⁰ Tusterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, s. 77, 78; Bulut, A., *a.g.d.t.*, s. 153.

⁷¹ Güven, Mustafa, *Kur'ân Akli*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2009, s.116.

⁷² İngilizcede “*İdrâk*” kelimesi, “*reaching, attainment, achievement, accomplishment, realization, perception, discernment, awareness, consciousness*” gibi kelimelerle ifade edilmektedir. Bilgi için bkz. Wehr, H., *a.g.e.*, s. 730; Ba'lebekkî, R., Ba'lebekkî, M., *a.g.e.*, s. 547.

⁷³ Ferâhîdî, *a.g.e.*, c. V, s. 327, 328; Ezherî, *a.g.e.*, c. X, ss.110-114; Cevherî, *a.g.e.*, c. IV, s.1582, 1583; İbn Fâris, *a.g.e.*, c. II, s. 269; Râğûb İsfahânî, *a.g.e.*, s.167, 168; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. X, s. 419, 423; Semîn Halebî, *'Umdetu'l-Huffâz*, c. II, s. 9, 10.

Bu fiilin etimolojik anlamı ise “**devenin göğsündeki kolan**⁷⁴ halkasına bağlanan iptir ki, bu ip hörgüç semerine bağlanır.”⁷⁵ Devenin göğsündeki kolan halkasına bağlanan bahse konu ip, devenin iki tarafında bulunan hörgüç semerini birbirine **yetiştirir, ulaştırır**. Dolayısıyla kelimenin “**kök/esas/temel anlam**”ı “**yetiştirmek, yakalamak, ulaşmak, yetişmek, kuşatmak**”tır. “Nitekim ‘Amr b. İlyas b. Mudar’ın lâkabı ‘مدركة/mudrike’dir. (Kaçan) bir deveyi koşup **yakaladığı, o deveye yetiştirdiği** için babası ona bu lakabı vermiştir.”⁷⁶ Bedevîlerin çöl hayatında vazgeçilmezlerinden olan deveye dâir somut, basit anlamda kullandığı “**الدرك/derk**” kelimesi, Kur’ân’da ma’nevî, soyut anlamda kullanılmakla birlikte, bahse konu kelimenin kök anlamını korumaktadır. Kur’ân siyâkına bakıldığında, **bir yere yetişmek, ulaşmak** anlamlarının yanı sıra, zihnî ameliye ile bir şeyin künhüne “**ulaşma/yetişme/vâkıf olma/kuşatma**” dolayısıyla “**algulama/idrâk etme**” ma’nâsını yansıtır hale gelmiştir.

Arapçada “**denizin en dip yerine ve suya ulaşmak için başka bir ipin bağlandığı ipe ve bir şeyin ardından insana ulaşan şeye** ‘درك/derek’ denilir.”⁷⁷ Aynı şekilde kuyuya sarkıtılan kova ipinin suya temas etmiş olduğu noktaya “**درك/derek**”⁷⁸ denilmektedir. Nasıl ki bir kimsenin kuyudaki suya ip, merdiven vs. gibi herhangi bir ulaşma aracı bulunmadığı takdirde ulaşması mümkün değilse, aynı şekilde duyular olmadığı zaman, objeler algılanamamaktadır.⁷⁹

Ebû Hilâl Askerî’nin tesbitlerine göre “**idrâk**” kelimesinin dildeki asıl kullanılan anlamı; “**bir şeyin olgunlaşması ve tam olması**”dır. “إِذْرَاكَ التَّمْرَةَ/ meyvenin olgunlaşması”, “إِذْرَاكَ الْغُلَامِ/ çocuğun ergenlik çağına erişmesi” bu anlamdadır. Murâda ermek için peşinden gidilen şeye ulaşıldığında, umulan şeye nâil olduğunda da; “**idrâk**” kelimesi kullanılmaktadır. Kelâmcılar, “**idrâk**”i, “**idrâk edilen şeyin açık bir biçimde ortaya çıkmasıdır**” diye tanımlamaktadırlar.⁸⁰ Ebû Hilâl Askerî’ye göre “**idrâk**”, “**bir şeyi, en özel nitelikleri ile ve bir bütün halinde kavramak**”tır. İdrâk, bilgi edinme yollarından biridir. İdrâk edilen şey bulunmadan meydana gelen ilmin; idrâk edilen şey olduğunda meydana gelen ilim kadar güçlü olması mümkün değildir. İnsan, daha önce gördüğünü unuttuğu halde, şu anda gördüğünü (hemen) unutmamaktadır.⁸¹

İstilahtaki tanımlarına göre “**الإدراك/idrâk**”; “**Bir nesneyi tam anlamıyla ihâta etmek, bir nesnenin sûretinin akılda hâsıl olması, bir şeyin hakikatine ait imaj ve fikirlerin algılayanın zihninde temessül etmesidir. Eğer idrâk, olumlu veya olumsuz hiçbir yargı ihtiva etmeden yalnızca zihinde oluşan imaj ve kavramları ifade ediyorsa tasavvur, onlar hakkında bir yargıyı da beraberinde taşıyorsa tasdik adını almaktadırlar.**”⁸² Tehânevî, “**İdrâk**”in dört ayrı kısma ayrıldığını,

⁷⁴ **Kolan**: “**At, eşek vb. hayvanların semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer; bir şeyi bağlamaya, sıkmaya, alttan tutturmaya vb. yarayan, genellikle keçi kılından örülen, dayanıklı, uzun ve enlice bağ.**” Bilgi için bkz. <http://www.tdk.gov.tr/index>. [Erişim tarihi: 18. 03. 2017].

⁷⁵ Ferâhîdî, *a.g.e.*, c.V, s. 327, 328; Ezherî, *a.g.e.*, c. X, s.110, 111; İbn Fâris, *a.g.e.*, c. II, s.269; Cevherî, *a.g.e.*, c. IV, s.1583; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. X, s. 423.

⁷⁶ Cevherî, *a.g.e.*, c. IV, s.1583; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. X, s. 423.

⁷⁷ Râğîb İsfahânî, *Mufredât*, s. 311-312; Fîrûzâbâdî, *Mecdu’d-dîn Muhammed b. Ya’kûb* (ö. 817/1414), *Besâiru Zevi’t-Temyîz fi Letâifi’l-Kitâbi’l-‘Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed ‘Alî Neccâr), İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Kahire 1412/1992, c. II, s.130, 594.

⁷⁸ Ferâhîdî, *a.g.e.*, c. V, s. 328; İbn Fâris, *a.g.e.*, c. II, s. 269; Cevherî, *a.g.e.*, c. IV, s.1582; Râğîb İsfahânî, *Mufredât*, s.311-312; İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. X, s.423; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c. II, s.130, 594.

⁷⁹ Keklik, Nihat, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No: 3484, İstanbul 1987, s.196.

⁸⁰ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s. 83.

⁸¹ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s. 81.

⁸² Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 25; Tehânevî, *Keşşâf*, c. II, s.115; Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 66.

bunların “الإحساس/*ihsâs*”, “التخييل/*tahyîl*”, “التوهم/*tevehhum*”, “التعقل/*te’akkul*” olduğunu belirtmektedir.⁸³

Râğıb İsfahânî’nin de tesbit ettiği gibi “أدرك/*bir şey, son noktasına ulaştı*” demektir. “أدرك الصبي/*sabî, çocukluğunun sonuna ulaştı.*” Bu da kişinin erginlik çağına ulaştığı zamandır.⁸⁴ “İdrâk” kelimesinin içerisinde, “nazar” ve “ru’yet” ile birlikte “ihâta” ve “kühüne vâkıf olma” ma’nâları da yer almaktadır.⁸⁵

“İdrâk” kelimesi hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi veren Gazzâlî’ye göre, canlı varlıklarda “bitkisel, hayvânî ve insanî ruh” diye üç tür ruh olup; bunlardan hayvânî ruhun iki gücü vardır. Bunlardan birincisi *el-Kuvvetu’l-Muharrike/Hareket Gücü*, ikincisi ise *el-Kuvvetu’l-Mudrike/İdrâk Gücü*’dür. *İdrâk Gücü*, dışarıdan/zâhir ve içeriden/bâtın idrâk etmek bakımından ikiye ayrılır. Dışarıya çevrilen idrâkin vasıtası beş duydur. İdrâkin iç güçleri ise şunlardır: **1. Hayal Gücü:** Duyulabilir nesnelere sûretleri, o nesnelere gözden kaybolduktan sonra bu güç sayesinde zihinde kalır. Çünkü görülen nesnenin sûreti, hayalde gözün kapanmasından sonra devam eder. Buna ortak duyum denir. **2. Hafıza Gücü:** Şahsın baktığı şeyin sûretini saklayıp muhafaza eder. Hafıza gücünün yeri, dimağın/beynin önden ilk boşluğudur. **3. Vehim Gücü:** Beynin orta boşluklarının sonunda yer etmiştir ve cüz’î duylardan algılanamayan anlamları idrâk eder. Meselâ koyunda, kurdun kendine düşman olduğunu idrâk etmesine dair güç bulunması böyledir. Hâlbuki sevgi, duyulur/hissedilir/mahsûs değildir. **4. Hatırlama/Zâkire Gücü:** Algılanamayan ma’nâları bu muhafaza eder. Nitekim ikinci güç de sûretleri muhafaza etmektedir. Yalnız buna hatırlatıcı güç “zâkire” adı verilir ve beynin son boşluğunda yer almaktadır. **5. Müfekkire/Düşünme Gücü:** Beynin ortasında bulunan müfekkire gücünün yeri; sûretlerin biriktiği yerle ma’nâların biriktiği yer arasındadır. İş de hayal gücündeki hayalleri birbiriyle terkîb etmek veya irâdî olarak bazılarını diğer bazılardan ayırmaktır. Gazzâlî, bu güçlerden ilk dördünün hayvanlarda ve insanlarda bulunduğunu, ancak *beşinci düşünme gücünün sadece insanlara has* olduğunu belirtmektedir.⁸⁶

Gazzâlî’ye göre idrâk, “idrâk edilen şeyin sûreti” veya “bir şeyin hakîkatinin benzerini almak”tır. Burada kastedilen bir şeyin hâricî hakîkati değildir; çünkü hâricî sûret o şeyin içine giremez. Hakîkat olarak duyulabilen dışta bulunmayıp, duyan süjede canlanan/temessül eden şeydir. O dışarıdaki duyulan şeylerden ayrılmıştır, duyulabilen ise duyuda vuku bulmuştur. Duyan onu hisseder. Ma’kul/akılla kavranan soyut varlıklar da böyle olup nefiste hakîkatin resm olunmuş benzeridir. Ma’kul eğer soyutlanmaya muhtaç ise akıl onu bütün araz ve yabancı unsurlardan soyutlar.⁸⁷

Gazzâlî, idrâk edilen şeylerin yabancı unsurlardan arındırılması konusuyla ilgili olarak şu dört basamağı ortaya koyar: **Birinci basamak, hissîn idrâkidir.** His kendine göre bir nevi soyutlama yapar. Zira duyu organına sûret değil onun benzeri yansır. Bu benzer olan, hâricîte belli bir miktar derinliğe mâlik bulunduğu meydana gelir. Hâricî varlığın mevcut görünüşüyle soyutlama ve kavrama hâsıl olur. **İkinci basamak ise, hayâlin idrâkidir.** Gazzâlî’ye göre hayâlin soyutlaması biraz daha tam ve açıktır. Çünkü hayal, soyutlamada gözleme

⁸³ Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s.115.

⁸⁴ Râğıb İsfahânî, *Mufredât*, s. 312.

⁸⁵ İbn Hazm, Ebû Muhammed ‘Alî Endelüsî (ö. 456/1063), *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, Mısır 1345/1926, c. III, s. 2, 3; Ayrıca bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDVY/10, 4. Baskı, Ankara 1989, s. 180.

⁸⁶ Gazzâlî, *Mizânü’l-Amel*, Mısır 1328, s. 24, 25, 35; *İhyâ*, c. III, s.6; Aynı Müellif, *Me’âricü’l-Kuds fi Medârici Ma’rifeti’n-Nefs*, Matba’atu’l-İstikâme, Kahire trz., s. 32, 38, 39; Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafizigi ile Gazzâlî Metafiziginin Karşılaştırılması*, MEBY: 500, 3. Baskı, Ankara 2005, s. 187.

⁸⁷ Gazzâlî, *Me’âricü’l-Kuds*, s.48; Bolay, S. H., *Aristo Metafizigi*, s.193.

ihtiyaç duymadan, eşyanın nicelik, nitelik gibi özellikleriyle birlikte idrâk eder. **Üçüncüsü, vehmin idrâki** basamağıdır. Vehm'in idrâki öncekilerden daha mükemmeldir. Zira *vehm*, cisimlerin çeşitli özelliklerinden soyutlanmış bir şekilde maddeyi idrâk eder. Düşmanlık, sevgi, muhalefet gibi. Koyunun, kurdun kendine düşman olduğunu bilmesi için küllî değil cüz'î düşmanlığı idrâk etmesi böyledir. **Dördüncü basamak ise aklın idrâki** mertebesidir. *Aklın idrâki* tam ve mükemmel bir soyutlamadır. Bu idrâk, cismin bütün ârazlarından ve onları istemekten uzaktır. Akıl şahıslara göre değişmeyen ma'nâyı, küllî olarak idrâk eder. Akla göre uzaklık ve yakınlık farkı yoktur. O mülk ve melekût âleminin tek tek varlıklarına nüfûz eder. Onların hakikatlarını çıkarır, soyutlamaya muhtaç ise tecrîd eder/soyutlar, aksi takdirde olduğu gibi idrâk eder.⁸⁸

Psikoloji ilmi açısından "**İdrâk**"; "*Bir öznenin kendisi veya dış dünyayla ilgili durum ve gerçeklerin farkına vararak onların bilgisini elde etmesine imkân veren duyum ve algılama faaliyeti*"⁸⁹ şeklinde de tanımlanmaktadır. İdrâk *farkına varma, tanıma, kavrama, tasavvur etme, bilme* gibi zihnin çok çeşitli ve karmaşık faaliyetlerini ifade eden genel bir terimdir. "*Bir nesneyi tam anlamıyla kuşatmak, bir nesnenin sûretinin akılda hâsıl olması, bir şeyin hakikatine ait imaj ve fikirlerin algılayanın zihninde temessül etmesi*"⁹⁰ diye de tarif edilmektedir.

"**İdrâk**" kelimesinin günümüz felsefe dilindeki karşılığı "**algılamak**"⁹¹tır. "**Algı**"nın ne olduğunun anlaşılabilmesi için öncelikle, "**duyum**"un anlamının bilinmesi gerekir. Duyu organlarının çevreden aldığı "*uyarma/stimulus*" ve izlenimleri beyne iletmesi olayına "**duyum**" adı verilir. Bu duyumlar, işlenmemiş ham madde gibidir. Bir anlam kazanabilmeleri için bir örgütlenmeye tâbî tutulmaları, *yorumlanmaları* lazımdır. Dolayısıyla, *duyumları yorumlama, onları anlamlı hale getirme sürecine "algı"* denir. Bilgiler, *duyum* ve *algı* olmak üzere iki aşamada oluşmaktadır.⁹² Neticede, algı, yaşarken edinilen duysal bilginin, beyin tarafından işlenip yorumlanması olayıdır. Algıyı, "*duyu organları yoluyla objelerin, kalitelerin, münâsebetlerin farkına varma*"⁹³ şeklinde açıklayanlar da vardır. "*Algı, bireyin duyularına çarpan stimulusların doğru olarak duyulması keyfiyetidir.*"⁹⁴

"الإدراك/İdrâk" kelimesi, Kur'ân'da 12 yerde geçmekte ve genellikle, "*varmak, yetişmek, ulaşmak*"⁹⁵, "*kemâle ermek, tamamlamak*"⁹⁶, "*nihâî aşamaya gelmek, son noktaya ulaşmak*"⁹⁷, "*fark etmek, tanınmak*"⁹⁸, "*güneşin aya yetişmesi*"⁹⁹ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de "**idrâk**" kelimesinin, fiil haliyle "**nihâî aşamaya gelmek, son noktaya ulaşmak, bir şeyin dip noktası**" anlamı şu âyetlerde geçmektedir:

⁸⁸ Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds*, s.48-49; Bolay, S. H., *Aristo Metafiziği*, s. 193, 194.

⁸⁹ Hökelekli, Hayati, "İdrâk", *DİA*, İstanbul 2000, c. XXI, s. 477.

⁹⁰ Hökelekli, H., "İdrâk", a.y.

⁹¹ Keklik, N., *Felsefenin İlkeleri*, s.195.

⁹² Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Hüsnü Arıcı ve Arkadaşları), Ankara 1991, s. 265; Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'ân'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 92.

⁹³ Özbaydar, Sabri, *Psikoloji Ders Kitabı*, İstanbul 1970, s. 26.

⁹⁴ Dinçmen, Kriton, *Psikiyatri El Kitabı*, İstanbul 1967, s. 2.

⁹⁵ Nisâ 4/78, 100; A'râf 7/38; Tâ Hâ 20/77.

⁹⁶ Neml 27/66.

⁹⁷ Nisâ 4/145; Yûnus 10/90.

⁹⁸ Şu'arâ 26/61.

⁹⁹ Yâ Sîn 36/40.

“Şüphesiz ki münafıklar, *إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الذَّرِكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا*”, *cehennem ateşinin en dip/asağı tabakasındadırlar. Onlara hiçbir yardımcı da bulamazsın.*”¹⁰⁰

“وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ النَّجْرَ فَأَتَبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدُوًّا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرْقُ قَالَ: “*İsrâiloğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, ‘İsrâiloğulları’nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım’ dedi.*”¹⁰¹

“**Yetişmek, ulaşmak**” anlamında “*idrâk*” kelimesi, yine fiil olarak şu âyetlerde görülmektedir:

“Eğer, *لَوْلَا أَنْ تَدَارَكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّي لَنَبَذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ*”, *Rabb’inden ona bir nimet **yetişmeseydi/ulaşmasaydı**, kınanarak, ıssız bir yere atılacaktı.*”¹⁰²

“*Nerede olursanız olun, sağlamlık ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size **ulaşacaktır...***”¹⁰³

“*Ne güneş **yetişebilir**, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörede yürümektedir.*”¹⁰⁴

“*Kim Allâh yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allâh’a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm **yetişirse**, şüphesiz onun mükâfatı Allâh’a aittir. Allâh, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.*”¹⁰⁵

Fahrüddîn Râzî’ye göre “*idrâk*”, “*karşılaşma ve ulaşma/vusûl*” demektir. Meselâ, “*أَدْرَكَ الْغُلَامُ وَالشَّمْرَةَ*”, *Çocuk kemâle erdi, ulaştı; Meyve olgunlaştı.*” denilir. Nitekim Allâh Te‘âlâ bu ma’nâda şöyle buyurmaktadır: “*فَلَمَّا تَرَاءَى الْجَمْعَانَ*”, *İki topluluk birbirini görünce Mûsâ’nın arkadaşları, ‘**muhabbâk erişilip, yakalandık**’ dediler.*”¹⁰⁶ Fahrüddîn Râzî’ye göre akleden kuvvet, akledilen şeyin mâhiyetine ulaşır, o şeyin mâhiyetini elde ettiğinde, bu açıdan bir *idrâk* olmaktadır.¹⁰⁷ Dolayısıyla “*idrâk*”; insanın aklettiği şeyin ne olduğu sorusunun cevabına ulaştığı, yetiştigi için, o şeyi anlaması, kavraması anlamını ifade eden oldukça soyut/mücerred bir kelimedir.

“*İdrâk*” kelimesi, fiil haliyle “*birbiri ardından ve peş peşe gelmek*” anlamında şu âyetlerde geçmektedir:

“*قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأَوْلَادِهِمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ*”, *‘Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan toplulukları ile birlikte ateşe girin.’ Her topluluk (arkasından gidip sapıklığa düştüğü) yoldaşına lânet eder. Nihayet hepsi orada **birbiri ardına/peş peşe gelip toplandığı** zaman peşlerinden gidenler, kendilerine öncülük edenler için, ‘Ey Rabbimiz! Şunlar bizi saptırdılar. Onlara bir kat daha ateş azabı ver’ derler.*

¹⁰⁰ Nisâ 4/145.

¹⁰¹ Yûnus 10/90.

¹⁰² Kalem 68/49.

¹⁰³ Nisâ 4/78.

¹⁰⁴ Yâ Sîn 36/40.

¹⁰⁵ Nisâ 4/100.

¹⁰⁶ Şu‘arâ 26/61.

¹⁰⁷ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. II, s. 222.

Allâh, buyurur ki: 'Her biriniz için bir kat daha fazla azap vardır. Fakat bilmiyorsunuz.'¹⁰⁸

“بَلِّغْ أَدْرَاكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلِّغْ هُمْ فِي شَيْءٍ مِنْهَا بَلِّغْ هُمْ مِنْهَا عَمْرًا” (güntünün gerçekleşeceği) hakkında bilgi (peygamberler aracılığı ile) onlara **birbiri ardına/peşe peşe gelmiştir**. Fakat onlar bu konuda şüphe içindedirler. Daha doğrusu onlar âhiretten yana kördürler.¹⁰⁹

Müfessirlerin tesbitlerine göre âyette geçen “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” ibaresiyle ilgili “on iki kırâat veçhî” bulunmaktadır.¹¹⁰ “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”nin aslı “بَلِّغْ تَدْرَاكَ”dir. “ت/Te” harfi “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”e idgâm edilmiştir. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”de “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” bâbındandır. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” ifadesinin anlamı: “Zirveye ulaştı ve mükemmel oldu” demektir. Yine “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” kelimesi, “peşe peşe geldi ve sağlamaştı” ma'nâsındadır. Dolayısıyla âyetin anlamı şöyledir: “Onların âhiret hakkındaki bilgileri birbiri ardınca gelip bir araya toplandı. Toplanan deliller, âhiretin mutlaka vuku bulacağını göstermektedir. Fakat onlar, âhiretten şüphe edip, onun gerçekleşeceğini kabul etmemektedirler.” “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” kelimesi, “arkadan gelip yetişti”, anlamına geldiği için, âyetin bu kısmı; onların bilgileri, âhirette gelip kendilerine yetişir. Yani âhirete vardıkları zaman kendilerine vahiy ile haber verilenlerin doğru olduğunu anlarlar¹¹¹ şeklinde de tefsir edilmektedir.

Fahrüddîn Râzî, Hasan Basrî (ö. 110/728)'nin, bu âyetteki; “بَلِّغْ أَدْرَاكَ عِلْمُهُمْ” ibaresini, “onların ilimleri izmihlâle uğradı ve ard arda yok olup gitti” diye tefsir ettiğini; onun bu yorumunun dayanağının da; “ard arda yok olup gittiler” ma'nâsına gelen “بَلِّغْ أَدْرَاكَ بِنُو فُلَانٍ” ifadesi olduğunu belirtmektedir.¹¹²

Elmalılı M. Hamdi Yazır; “بَلِّغْ أَدْرَاكَ/İddârake”nin aslında “بَلِّغْ تَدْرَاكَ/Tedârake” olduğunu, “بَلِّغْ تَدْرَاكَ/tedârak”un ise, “ard ardına yetişip ulanmak”, diğer bir tabirle “tetâbu”, “telâhuk”, “tevâlî” etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Dolayısıyla âyet; “âhirette arkalarından ard arda yetişmektedir” şeklinde tefsir edilmektedir. Elmalılı'ya göre, “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”ye müteallik olmaktadır. Fakat ilim, ma'lûmât ma'nâsına, “بَلِّغْ أَدْرَاكَ” ondan hal olarak, şu ma'nâ daha münâsibdir: “Ba'sin hangi saatte olacağını bilemezlerse de esas itibariyle âhiretin olacağına dâir kendilerine Peygamberler vasıtasıyla ve vukuatın cereyanıyla ard ardına ma'lûmât verilmekte, esbâb-ı ilimleri tekâmül etmektedir.”¹¹³

¹⁰⁸ A'râf 7/38.

¹⁰⁹ Neml 27/66.

¹¹⁰ Müfessirlerin belirttikleri kırâat vecihleri şunlardır: 1. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 2. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 3. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 4. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 5. İki hemze ile: “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 6. İki hemze arasında elif ile: “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 7. Tahfif nakl ile: “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 8. Lâm harfinin fethası, dâl harfinin şeddisi ile ki bunun aslı istifham üslûbu üzere tek hemze ile: “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 9. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 10. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 11. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”, 12. “بَلِّغْ أَدْرَاكَ”. Bilgi için bkz. Taberî, a.g.e., c. XVIII, ss. 106-111; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (I-XVII+Fihrist), (Müracaat: Bekir Topaloğlu), (Tahk. Ahmed Vanlıoğlu ve Diğerleri), Dâru'l-Mizân, İstanbul 2005-2011, c. X, s. 404; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, Cârullâh Mahmud b. 'Umer (ö. 538/1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil* (I-VI), (Tahk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avved), Mektebetu'l-'Ubeykân, 1. Baskı, Riyâd 1418/1998, c. IV, s. 468; Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c. XXIV, s. 212; Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmî 'li Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-XXII+ 2 Cilt Fihrist), (Tahk. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin Türkî), Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006, c. XVI, ss.197-199; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri* (I-XII), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988-1991, c. VI, s. 383.

¹¹¹ Taberî, a.g.e., c. XVIII, s. 106; Mâtürîdî, a.g.e., a.y.; Zemahşerî, a.g.e., a.y.; Fahrüddîn Râzî, a.g.e., a.y.; Kurtubî, a.g.e., c. XVI, s.198; Elmalılı, a.g.e., c. V, s. 3697; Ateş, S., a.g.e., a.y.

¹¹² Fahrüddîn Râzî, a.g.e., c. XXIV, s. 212; Aynı bilgi için ayrıca bkz. İbn Kesîr, 'Imâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'il (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (I-IV), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1388/1969, c. X, s. 427.

¹¹³ Elmalılı, a.g.e., a.y.

Muhammed İzzet Derveze (ö. 1405/1984); “تَدَارَكَ”nin, “peş peşe, ard arda” anlamına geldiğini, dolayısıyla âyette geçen bu ibarenin çeşitli tefsîrleri içinde gerçeğe en yakın anlamının şöyle olduğunu belirtmektedir:

“*Âhiret hakkındaki bilgi peş peşe bir araya gelip toplandı ya da onların bilgileri âhiretin hikmetini kavramadan âciz kaldı.*”¹¹⁴

“*İdrâk*” kelimesi fiil olarak, “*algulamak, künhüne varmak, algulamak, görmek*” anlamlarında şu âyette yer almaktadır:

“*لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* /Gözler onu *idrâk (ihata) edemez/göremez. O gözleri idrâk eder/görür. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.*”¹¹⁵ Râğıb İsfahânî’nin de belirttiği gibi, âyetteki görmeyi, kimisi görme organı olan göz diye yorumlarken, kimileri de onu *basîret* anlamına hamlederek Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634) Radıyallâhu ‘Anh’den rivâyet edilen şu söze dikkat çektiğini zikretmektedirler: “*يَا مَنْ غَايَةُ مَعْرِفَتِهِ الْقُصُورُ*” *Ey O’nu bilmenin son noktasına, O’nun bilgisine ulaşamayan/ihata edilemeyen!*” Zira Allâh Te’âlâ’yı bilmenin son noktası, eşyayı bilip, Allâh’ın; ne bunlardan herhangi biri, ne de benzerleri olduğunu; aksine görülen her şeyi, O’nun yarattığını bilmektir.¹¹⁶

Yukarıda “*algr*” hakkında bilgi verirken de belirttiğimiz gibi, “*idrâk*”da, *yorumlama* son derece önemlidir. “*Duymak, görmek, işitmek*” gibi hususlar; “*anlamak ve bilmek*” anlamına gelmemektedir. Bu duyular; küçük yaştaki çocuklarda da vardır. Ancak, bahse konu duyular, *sağlıklı bir yorumla* hedefine ulaştığı zaman algılamadan ya da idrâkten bahsedilebilir.¹¹⁷ Nitekim şu âyette, dikkatlerimiz bu noktaya çekilmektedir:

“*وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّةِ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَالْغَافِلُونَ* /Andolsun Biz, cinler ve insanlardan, kalbleri olup da bunlarla derinlemesine anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”¹¹⁸

Gördüğü halde gördüğünü; işittiği zaman işittiğini yorumlayabilmek insana özgüdür. Eğer bu yorumlamayı ve tefekkürü yapamıyorsa o bireye, insan gözüyle bile bakılamaz. Kendisine, hayvanlardan ayrı olarak birtakım kabiliyetler verilen insanın en büyük özelliği eşya ve olayları yorumlayabilme gücüdür. Sağlıklı irdeleme ve yorumlama yeteneğine sahip olmayan insanlar, olayların hikmetini kavrayamaz, eşyanın hakikatine ulaşamazlar. Allâh Te’âlâ, insanlara, eşyanın hakikatine ulaşabilmelerini buyurmaktadır. Bu da *yorumlamakla* mümkündür. İşte gözleri, kulakları, kalbleri olmasına rağmen düşünemeyen, yorumlayamayan insanlar Kur’ân’da tevbih, takbih ve tahkir edilmektedir.¹¹⁹

Dolayısıyla algılama ya da idrâkte, yorum ve tefekkür boyutunun da olması gerektiği, Kur’ân’da önemle vurgulanmaktadır. İnsan idrâki, sürekli olarak objeye takılıp, sabitlendiği zaman, bakar kör gibi olacaktır. Tıpkı fotoğraf makinası objektifinin, herhangi bir objeye dönük kalışı, konusunu ve kendisini bilmeyişi gibi. Bilginin meydana gelebilmesi için, objenin karşısında, kendini

¹¹⁴ Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1405/1984), *et-Tefsîru’l-Hadîs, Nüzul Sırasına Göre Kur’an Tefsiri* (I-VII) (çev. Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, Ekrem Demir), Ekin Yayınları, İstanbul 1997, c. II, s. 273.

¹¹⁵ En’âm 6/103.

¹¹⁶ Râğıb İsfahânî, *Mufredât*, s.312. Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Semîn Halebî, ‘*Umdetu’l-Huffâz*, c. II, s. 9; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c. II, s. 130, 594-596.

¹¹⁷ Adasal, Rasim, *Medikal Psikoloji*, İstanbul 1977, s. 724.

¹¹⁸ A’râf 7/179.

¹¹⁹ Fersahoğlu, Y., *a.g.e.*, s. 93.

idrâk edebilen bir süjeye ihtiyaç vardır. Bu, süjenin objelerden gelen verileri anlamlandırması, ona kendi rengini vermesi demektir.¹²⁰

Şu halde, “*idrâk*” ya da “*algılama*”dan söz edebilmek için, algılanan şeye dâir yorum ve düşüncenin de bulunması gerekir. Yorumsuz ve tefekkürsüz bir idrâk, gerçek anlamda bir idrâk değildir. “*İdrâk*”, bir bakıma “*fıkh ve tefakkuh*” gibi, süje ve obje arasında meydana gelen, düşünmeye dayanan aktif bir süreçtir. Bu süreç, varlıklar içinde, tefekkür gücüne sahip yegâne varlık insanın zihninde cereyan etmektedir. İnsan, yorum ve düşünme kabiliyeti sayesinde, idrâk edebilmektedir.

Kur’ân’da “*anlama, farkına varma*” anlamında geçen “الشُّعُور/Şu‘ûr” kelimesi hakkında bilgiler verelim.

1.4. “الشُّعُور/Şu‘ûr”

Arapça “شعور/Şe-‘A-Ra” kökünün bir türevi olan “شعور/Şu‘ûr”¹²¹, Türkçe sözlüklerde; “*bilinç*”¹²² diye kısaca tanımlanmaktadır. Modern Arapça sözlüklerde “*şu‘ûr*” kelimesi “*va‘y*” ve “*idrâk*” kelimeleriyle açıklanmaktadır.¹²³ Kadim Arapça sözlüklerde ise “*anlamak, bilmek, kavramak, farkında olmak, hissi/duyu vasıtasıyla idrâk*”¹²⁴ anlamlarında geçmektedir.

Ebû Hilâl Askerî’ye göre “*şu‘ûr*”, şiirdeki dikkat gibi “*çok ince bir dikkatle elde edilen bir bilgi*”dir. Bundan dolayı şiir yazana; “*çok ince ma’nâları sezmesi*” nedeniyle “*şâ‘ir*”; buğdaydan farklı olarak, ucundaki ince kılıçklar sebebiyle, arpaya da “الشَّعِير/Şa‘îr” denilmektedir. Allâh için “*şu‘ûr*” kelimesi kullanılamaz. Çünkü varlıklar O’na nisbetle gizli değildir. İnsanı kınamak için kullanılan “*şu‘ursuz*” kelimesi, bilgisizlikle suçlama husûsunda mübâlağanın en son derecesidir. Bir kimseye, “*şu‘ursuz*” denildiğinde, onun “*açık ve gizli hiçbir şey bilmediği*” kastedilmektedir. “*Hissiz*” denilmesi de bunun gibidir. İşte “*şu‘ûr*”, *meşâ‘ir/beş duyu* ile idrâk etmektir. “*İhsâs*”, duyu organları ile idrâk etmek demektir. Bundan dolayı Allâh Te‘âlâ, “*şu‘ûr*” kelimesiyle nitelendirilemez.¹²⁵

Râğıb İsfahânî, “*şu‘ûr*” kelimesini “شعر/Şa‘r” yani “*kıl, tüy, saç*” anlamıyla irtibatlandırmaktadır. “*شعرت كذا/Kıla/saça isabet ettim*” ifadesiyle, bu anlamdan isti‘âre edilerek, incelik konusunda tıpkı kıla nisbet edilerek, ince, kolayca sezilemeyen bir bilgiyi elde etmek kastedilmektedir. Şiir yazarlara, “شاعر/Şâ‘ir” denilmesinin nedeni de, onların ince, kıvrak zekâsından dolayıdır. “*مشاعر/Meşâ‘ir*” ise “*duyular*” demektir.¹²⁶

Fîrûzâbâdî, “شعر/Şe‘ara” fiilinin “فِطْنٌ/fatîne/bir şeyin farkında olmak, anlamak, kavramak” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹²⁷ Bu kökün türevi olan “فِطْنَةٌ/fitnat” kelimesi üzerinde duran Ebû Hilâl Askerî’ye göre “فِطْنَةٌ/fitnat”,

¹²⁰ Arvasî, S. Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, İstanbul 1988, s. 35, 36.

¹²¹ İngilizcede “*şu‘ûr*” kelimesinin karşılığı olarak “*consciousness, knowledge, awareness, perception, discernment, mood, sentiment, feeling, sensation, sensibility*.” Bilgi için bkz. Wehr, H., a.g.e., s. 474; Ba‘lebekkî, R., Ba‘lebekkî, M., a.g.e., s. 130, 435.

¹²² Bilgi için bkz. *Türkçe Sözlük* (I-II), TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983, c. II, s.1126; Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük*, “*Şuur*” maddesi. (<http://www.tdk.gov.tr>) (Erişim Tarihi: 07.06.2016).

¹²³ Ahmed Âyed, Ahmed Muhtâr ‘Umer, Ceylân b. Hâc Yahyâ, Dâvûd, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabîyyu’l-Esâsî*, Lârûs, Tûnus 1989, s. 689, 690; İşler, Emrullah, Özay İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011, s.1036.

¹²⁴ Ferâhîdî, a.g.e., c. I, s. 251; Ezherî, a.g.e., c. I, s. 420; Cevherî, a.g.e., c. II, s. 698; İbn Fâris, a.g.e., c. III, s. 193, 194; İbn Manzûr, a.g.e., c. IV, s. 409; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c. II, s. 60; *Besâir*, c. II, s.124, c. III, s. 323, 324; Munâvî, *Te‘ârîf*, s. 205.

¹²⁵ Ebû Hilâl Askerî, a.g.e., s. 74.

¹²⁶ Râğıb İsfahânî, a.g.e., s. 455-456. Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Semîn Halebî, *‘Umdetu’l-Huffâz*, c. II, s. 275.

¹²⁷ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c. II, s. 60; *Besâir*, c. III, s. 323.

“*ma'nâya yoğunlaşmak*” anlamındadır. Zıddı ise “*غفلة/ğaflet*” kelimesidir. “*Ġâfil adam*” ifadesi, “*anlayışsız adam*” anlamına gelmektedir. “*فطانة/Fetânet*” de, “*anlayış, kavrayış*” demektir.¹²⁸

Psikolojik açıdan “*şu'ûr*” kelimesi; “*İnsanın kendi şahsından ve çevresinden haberdâr olma ve bu iki ortam arasında bağlantı ve ilişki kurabilme mekesidir*”¹²⁹ diye tanımlanmaktadır. Uyanıklık, dikkat, idrâk, bilgi sahibi olma, muhakeme ve içe bakış şu'ûra dâhildir. Hem zihni hem de hissi bir yaşayış durumudur. “*Şu'ûr*”da, aydınlıktan karanlığa doğru derece derece kısımlar vardır. Birçok eşyanın bulunduğu karanlık odada mum yakıldığında, bu mumun aydınlattığı küçük bir alandaki eşyalar tamamen fark edilmektedir. İşte bu aydınlanmış, algılanan kısım şu'ûrlu sahâdır. Tam aydınlanmış kısmın dışında, alaca karanlık olan ve eşyaların güçlkle seçilebildiği bir bölge daha vardır ki burası yarı şu'ûrlu diye tavsif edilebilecek alandır. Nihayet, bahsedilen iki sahânın dışında kalan, tamamen karanlık bir bölüm vardır ki bu sahâ, şu'ûrun devre dışı kaldığı bir bölgedir.¹³⁰

Râğıb İsfahânî'ye göre, “*وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ*”¹³¹ âyeti gibi, diğer âyetlerde de geçen “*لَا تَشْعُرُونَ*” ibaresinin anlamı; “*Siz onu duyularınızla idrâk edemezsiniz/algılayamazsınız.*” demektir. Şayet “*لَا يَشْعُرُونَ*” ibaresinin geçtiği âyetlerin çoğunda, “*لَا يَعْقِلُونَ*” densesydi, anlam doğru olmazdı. Zira *hissedilemeyen birçok şey akledilebilir.*¹³² Dikkat edilirse, “*şu'ûr*” etmeyi “*akl*” etmekten ayıran en önemli husus, hissetmektir. Yani “*şu'ûr*”da hisler de devreye girmekte, hissedilemeyen şeyin farkına varılamazken ya da “*şu'ûr*”unda olunamaz iken; hissedilmeden de “*akl*” edilebilmektedir.

Curcânî (ö. 816/1413), “*şu'ûr*” kelimesini; “*Bir şeyin hissî olarak bilinmesidir*” diye tanımlamaktadır.¹³³

Kur'ân-ı Kerim'de, “*ش-ع-ر-ع-ر*” kökü ve türevleri toplam 40 âyette görülmektedir. “*şu'ûr*” kelimesi, çalışma konumuzu ilgilendiren “*anlama, farkına varma, sezme*” gibi anlamlara 21 yerde “*يَشْعُرُونَ*”¹³⁴ şeklinde ve dört âyette “*تَشْعُرُونَ*”¹³⁵, bir yerde “*يُشْعِرُكُمْ*”¹³⁶ ve bir yerde de “*يُشْعِرَنَّ*”¹³⁷ şeklinde fiil formlarında geçtiği görülmektedir. Bu âyetlerde, bahse konu kelime, “*bir şeyi algılama, farkında olma, hissetme, iç sezi ile anlama, yakîn yani kesin bilgi ifade etmese de duyguların bir şeyin doğruluğunu kabul etmesi sonucu zihinde ve kalpte oluşan bilgi*”¹³⁸ anlamlarında geçmektedir.

¹²⁸ Ebû Hilâl Askerî, *a.g.e.*, s. 77.

¹²⁹ Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, İstanbul 1981, s. 27; Şentürk, Habil, “Din Duygusu ve Din Şuûru”, *Diyanet Dergisi, Dinî, İlmî, Edebî Üç Aylık Dergi*, Ankara 1987, c. XXIII, Sayı: 4, s. 53.

¹³⁰ Songar, Ayhan, *a.g.e.*, s. 28; Aynı müellif, *Psikiyatri*, İstanbul 1976, s. 22; Şentürk, H., *a.g.m.*, s. 53, 54.

¹³¹ Hucurât 49/2. Âyetin tamamının metni ve meâli şu şekildedir: “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالِكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ* Ey İman edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize yüksek sesle, bağırdığınız gibi, Peygambere de yüksek sesle bağırmayın, yoksa siz **farkına varmadan** işledikleriniz boşa gider.”

¹³² Râğıb İsfahânî, *a.g.e.*, s. 456; Benzer bilgiler için ayrıca bkz. Semîn Halebî, ‘*Umdetu'l-Huffâz*, c. II, s. 275.

¹³³ Curcânî, *Ta'rifât*, s.144.

¹³⁴ Bu âyetlerin geçtiği yerler için bkz. Bakara 2/9, 12; Âl-i 'İmrân 3/69; En'âm 6/26, 123; A'râf 7/95; Yûsuf 12/15, 107; Nahl 16/21, 26, 45; Mu'minûn 23/56; Şu'arâ 26/202; Neml 27/18, 50, 65; Kasas 28/9, 11; 'Ankebût 29/53; Zümer 39/25; Zuhuruf 43/66.

¹³⁵ Bakara 2/154; Şu'arâ 26/113; Zümer 39/55; Hucurât 49/2.

¹³⁶ En'âm 6/109.

¹³⁷ Kehf 18/19.

¹³⁸ Güven, M., *a.g.d.t.*, s.109.

“Şu’ür” kelimesinin muzârî fiil halinde, “*farkında olmak, farkına varmak*” anlamında geçtiği şu âyeti misal verebiliriz:
“*وَمَا يَشْعُرُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ*”/Bunlar Allâh’ı ve îman edenleri (kendilerince) aldatmaya çalışırlar. Oysa onlar ancak kendilerini aldatırlar da *farkında değillerdir*.¹³⁹

Taberî, bu âyette geçen “وَمَا يَشْعُرُونَ” ibaresini, “*وَمَا يَشْعُرُونَ/onlar bilmiyorlar*”¹⁴⁰ diye tefsîr ederken, Mâverdî, “*وَمَا يَشْعُرُونَ/zekî bir şekilde kavramıyorlar/anlamıyorlar*” şeklinde tefsîr etmekte ve “*şiir yazanlara, ‘şâir’ denilmesinin nedeni de, başkasının, onun kavradığı gibi zekî bir şekilde anlayamaması/kavrayamamasından dolayıdır*”¹⁴¹ demektedir.

Zemahşerî’ye göre “şu’ür”; “*bir şeyi duyu vasıtasıyla bilmek*”tir. “*İnsanın meşâ’ir*”i denince, onun duyu organları kastedilmektedir. Dolayısıyla âyette geçen “وَمَا يَشْعُرُونَ” ibaresini şöyle anlamak mümkündür. Münâfikların yaptıklarının zararının onlara ulaşması, âdetâ *hissedilen*, somut bir durumdur. Ancak onlar, derin bir gaflet içinde buldukları için, sanki duyu alma yeteneklerini kaybetmiş gibidirler.¹⁴² Fahrüddîn Râzî de, bahse konu ibâreyi aynen Zemahşerî gibi tefsîr etmektedir.¹⁴³

Se’âlibî (ö. 875/1470) âyette geçen “وَمَا يَشْعُرُونَ” ibaresini, “*وَمَا يَشْعُرُونَ/Onlar bilmiyorlar*” diye tefsîr etmekte ve buradaki bilmemenin, sıradan bir bilmeme değil, zekâ ve hidâyetin bulunmamasından kaynaklanan bir bilmeme (farkına varamama) olduğunu bildirmektedir. Se’âlibî’ye göre, âyette geçen “وَمَا يَشْعُرُونَ” lafzı, “*وَمَا يَشْعُرُونَ/şi’âr*” kelimesinden alınmıştır. İnsanın dikkatini çeken, onun zekâsını uyarıcı her şeye “*وَمَا يَشْعُرُونَ/şi’âr*” denir. Arablar “*أَلَيْتَ شَيْعُرَى*” derler. Bunun anlamı; “*أَلَيْتَ شَيْعُرَى فَطَنَتِي زَكَاةً/keşke zekâm/fitnatım bunu kavrayabilseydi/algılayabilseydi*” demektir.¹⁴⁴

Müfessir Elmalılı M. Hamdi Yazır, “وَمَا يَشْعُرُونَ” ibaresini tefsîr ederken, öncelikle “şu’ür” hakkında, ayrıntılı ve geniş bir şekilde durmaktadır. Elmalılı’ya göre “şu’ür”; “*hiss-i zâhir/açık duygu ile hissetmek*”tir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hâfizaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan açık bir ilimdir ki, *dalgınlığın zıddıdır*. İdrâkin ilk derecesi; yani bir şeyin, düşünenin fikrine ilk varış derecesi, ilk görünümüdür. Çünkü ilim, nefsin ma’nâyâ ulaşmasıdır. Bu ulaşmanın birtakım dereceleri vardır ki, şu’ür; bunların birincisi yani nefsin ma’nâyâ ilk varış mertebesidir. O ma’nânın tamamına nefsin anlayışı hâsıl olunca *tasavvur*; bu ma’nâ şu’ürün gitmesinden sonra tekrar geri döndürülebilecek şekilde ruhta bâkî kalmışsa *hıfz/ezberleme*, bu kalanı zihinde yeniden canlandırmaya *tezekkür/hatırlama*; bu ma’nâyı yeniden bulan vicdâna *zikr/anma* ismi verilir.¹⁴⁵

Elmalılı’ya göre “şu’ür” bir bakıma ilmin en zayıfıdır. Çünkü onda sebat ve ihtiyatlı hareket yoktur. Bu nedenle Allâh’ın ilmi hakkında şu’ür denilememektedir. Diğer açıdan da en canlı ilimdir. Zira o anda ve bizzat ince bir görüş ânı ve huzûrudur. Ve ilâhî ilmin kemalini anlatacak en güzel bir şahittir:

¹³⁹ Bakara 2/9.

¹⁴⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 285.

¹⁴¹ Mâverdî, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *en-Nuketü ve’l-Uyûn (Tefsîru’l-Mâverdî)* (I-VI), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, Beyrut trz., c. I, s. 73.

¹⁴² Zemahşerî, *a.g.e.*, c. I, s. 175.

¹⁴³ Fahrüddîn Râzî, *a.g.e.*, c. II, s. 70.

¹⁴⁴ Se’âlibî, Ebû Zeyd ‘Abdu’r-Rahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1470), *Tefsîru’s-Se’âlibî, el-musemmâ bi’l-Cevâhiri’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân* (I-V), (Tahk. ‘Alî Muhammed Mu’avved, ‘Âdil Ahmed ‘Abdu’l-Mevcûd), Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Muessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, I. Baskı Beyrut 1418/1997, c. I, s. 187, 188.

¹⁴⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın açıklamaları, bazı tasarruflarla, kısmen sadeleştirilerek alınmıştır. Bilgi için bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, c. I, s. 223, 224.

“وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاجِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ” / *Ve bizim emrimiz yalnız birdir, bir göz kırpması gibi (süratli)dir.*¹⁴⁶ Her şu‘ûr, birlik içinde bir ikiliği, ikilik içinde bir birliği kapsar ve bir anda iki şu‘ûr olmaz. Fakat genişliği olan bir şu‘ûr olabilir ve insan başlangıç halinde şu‘ûr ile şu‘ûrun ma‘nâsını, düşünen ile düşünüleni birbirinden ayıramaz. Kalb, kendinden daha çok şu‘ûrun bulduğuna/düşündüğüne dalmış olur. Bunun için şu‘ûr/bilinç daha çok açık duygular ile olan dış duyguya denir ve görünen duygulara “hisler” denir. Buna karşılık nefsin kendindeki bir şu‘ûr olayına da “kendinde bulmak” demek olan “*vicdân*” adı verilmiştir ki, buna “*gizli his*” veya “*gizli şu‘ûr*” da denilir. Doğrusu “*açık his*” demek, yalnız görülen duyularla olan “*dış his*” demek değildir. *Vicdân* da açık bir histir. Bununla birlikte *vicdân* daha çok bir “*şu‘ûr şu‘ûru*” demektir. Bu “*açık his*” ve “*gizli his*” deyimlerinde izafet veya sıfat ma‘nâlarını, sırasına göre, ayırt etmelidir. **Şu‘ûr, şimdi ve ânî olduğu için, akıl şu‘ûrun dışında sayılır.** Akıl, şu‘ûr kavramının analiz ve sentezi ile özünü alır ve bundan sonuç çıkarmak sûretiyle içinde ve dışında ilgili bulunduğu gerekli şeylere intikal eder. Şu halde akıl, ilgi şu‘ûrundan başlar. Bunun için onun ilk kanunları “*butlan/bâtulluk, aynıyet/aynılık, gayriyyet/başkalık, tenâkuz/çelişki*” şu‘ûrlarıdır. İki şey arasındaki ilgi de şu‘ûrun ilk kanunudur. Çünkü şu‘ûrun hakîkati, rûha kendisinin veya kendisindeki yahut dışındaki bir işin hazır olarak görünmesidir ki, bu görünme itibârî/gerçek dışı ya da gerçek bir ilginin ürünüdür. Fakat şu‘ûr, bu ilginin kendisi midir? Rûhun bundan bir etkilenmesi midir? Yoksa rûhun bir fiili midir? Daha başka bir şey midir? Bu nokta şüphelidir. Bu da başlangıçta “*mutlak hak*”kın kendi görünme ânı, ikinci olarak iki şeyden hangisinin önceden olduğu henüz kestirilmeyen bir nazariyedir.¹⁴⁷

İbn Âşûr (ö.1393/1973) ise âyette geçen “وَمَا يَشْعُرُونَ” ibaresini tefsîr ederken öncelikle “*şu‘ûr*” kelimesinin, “*gizli şeyleri bilmek*” anlamına geldiğini belirtmektedir. Ona göre, “*şâ‘ir*”in “*şâ‘ir*” diye isimlendirilmesi de bu anlamdan dolayıdır. Çünkü şâ‘ir de, vezin, kafiye gibi başkaları tarafından kolay bir şekilde yapılamayan şeyleri, maharetle yapabilmesi ve herkesin hızlıca keşfedemeyeceği ma‘nâları; kıvrak ve ince zekâsıyla sezmesinden dolayı bu isimle isimlendirilmektedir.¹⁴⁸

“*Şu‘ûr*” kelimesinin, fiil formunda ve “*sezme*” anlamında geçtiği şu âyeti de burada misal vermek mümkündür:

وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِئْتُمْ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمِ قَالُوا رَبُّكُمْ
أَعْلَمُ بِمَا لَبِئْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا
يُشْعِرَنَّ بَكُمْ أَحَدًا
İçlerinden biri: ‘Ne kadar kaldınız?’ dedi. (Bir kısmı) ‘Bir gün, ya da bir günden az’, dediler. (Diğerleri de) şöyle dediler: ‘Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz, birinizi şu gümüş para ile kente gönderin de baksın; (şehir halkından) hangisinin yiyeceği daha temiz ve lezzetli ise ondan size bir rızık getirsin. Ayrıca, çok nazik davranın (da dikkat çekmesin) ve sizi hiçbir kimseye sakın **sezdirmesin.**’¹⁴⁹

Âyet metninden de açıkça anlaşılacağı gibi, Ashâb-ı Kehf’e mağarada ne kadar kaldıklarına dâir sorulan soru üzerine onların verdikleri cevapla ilgili durum beyan edilirken, âyetin sonunda, şehre yiyecek getirmek üzere gönderilen kimsenin çok dikkatli davranarak, arkadaşlarının yerini hiç kimseye **hissettirmemesi, sezdirmemesi** vurgulanmakta ve şöyle buyurulmaktadır:

¹⁴⁶ Kamer 54/50.

¹⁴⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, c. I, s. 224.

¹⁴⁸ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö.1393/1973), *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (I-XXX), Dâru’t-Tunûsiyye, Tunus 1984, c. I, s. 278.

¹⁴⁹ Kehf 18/19.

“...وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا” /...Çok nazik davranın (da dikkat çekmesin) ve sizi hiçbir kimseye sakın **sezdirmesin**.”

Taberî, âyetteki “وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا” ibaresini “وَلَا يُعْلَمَنَّ بِكُمْ أَحَدًا مِنَ النَّاسِ” /ve sizi, insanlardan hiçbir kimseye bildirmesin¹⁵⁰ şeklinde; Kurtubî (ö. 671/1272), âyette geçen “وَلَا يُشْعِرَنَّ” ibaresini, “لَا يُخْبِرَنَّ” /haber vermesin¹⁵¹ diye tefsir etmektedir.

Elmalılı ise, aynı ibareyi, “... ve sakın sizi kimseye **sezdirmesin**”¹⁵² diye yorumlamaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki, “**şu ‘ûr**”, sıradan bir anlayış değil, ilk bakışta sezilemeyen ma‘nânın farkına varmak, his/duyu vasıtasıyla tıpkı şâ‘irlerin şiir yazarken, kendilerinde bulunan fitrî zekâ ve ince anlayışları, önsezileri gibi olayların iç yüzünü ve inceliklerini anlayabilmek, sezabilmek demektir. Dolayısıyla bu kelimenin geçtiği âyetler Türkçeye çevrilirken, kelimenin bünyesinde bulunan söz konusu ince anlam ayrımı dikkate alınmalıdır. Kur’ân’da geçen diğer “**anlama**” ifade eden kelimeler ile “**şu ‘ûr**” kelimesi arasındaki fark, okuyucuya hissettirilebilmelidir.

1.5. “**الوعى/Va’y**”

“**Kap**” anlamına gelen “**vi ‘â**” /وعاء, bir benzetme ile Arapçada hâfıza için kullanılmaktadır. “**va’y**” /الوعى¹⁵³ ise her türlü bilgiyi, “**vi ‘â**” /وعاء denilen bu kaba yerleştirmektedir. Ancak bu hıfz gibi sadece bilgiyi hafızaya kaydetmekten ibaret olmayıp ayrıca onu benimsemek ve *kalbe nüfûz etmesini sağlamak*, kalben hıfz etmek demektir.¹⁵⁴ Râğıb İsfahânî ve Semîn Halebî’ye göre “**الوعى/va’y**”, “*Bir sözü, anlama ve hafızada tutmaktır/ezberlemektir.*”¹⁵⁵ Ebu’l-Bekâ’ya göre “**الوعى/va’y**”, “*Bir kimsenin herhangi bir şeyi içinde koruması/ezberlemesi*” demektir. Yalnız “**الوعى/va’y**” kelimesi, “**الحفظ/hifz**” kelimesinden daha belîğdir. Çünkü “**الوعى/va’y**”, sadece içe has bir kelime iken, “**الحفظ/hifz**” kelimesi ise dışardan ezberleme/koruma için de kullanılır.¹⁵⁶

“**Fehm**” ile “**va’y**” arasındaki fark, Türkçedeki bilmek ve bellek arasındaki fark gibidir. “**Va’y**”’in bir özelliği de bütünlük ve kapsayıcılıktır. Yani bölük pörçük elde edilen bilgi değil, onu bir bütün olarak **anlayıp algılamak**.¹⁵⁷

Hiz. Peygamber Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz, vahyi alma ve anlama işini “**va’y**” kelimesiyle ifade etmektedir: “**مَلِكٌ مِّنْ عِنْدِ رَبِّكَ مُبَلِّغٌ لِّقَوْمِهِ** /Melek benden ayrıldığında ben (getirdiği vahyi), **anlamış ve bellemiş oluyorum.**”¹⁵⁸ “**Va’y**” aynı zamanda hadisleri anlamak için bizzat Hiz. Peygamber’in kullandığı bir kelimedir. Buhârî (ö. 256/870)’nin Hiz. Ebû Bekr Radyallâhu ‘Anh’den rivayet ettiğine göre, Peygamber Efendimiz veda hutbesinde; “**فَلْيَبْلُغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبِ** /Burada bulunanlar, işittiklerini burada bulunmayanlara tebliğ etsin. Söзlerimi (burada olmadığı halde) duyan nice kimse, bizâtihi benden

¹⁵⁰ Taberî, a.g.e., c. XV, s. 214, 215.

¹⁵¹ Kurtubî, a.g.e., c. XIII, s. 237.

¹⁵² Elmalılı, a.g.e., c. V, s. 3238.

¹⁵³ İngilizcede “**Va’y**” kelimesi, “*attention, attentiveness, heedfulness, carefulness, advertence, consciousness, awareness, feeling, sentiment, sense, wakefulness, alertness*” Wehr, H., a.g.e., s. 1082; Ba‘lebekkî, R., Ba‘lebekkî, M., a.g.e., s. 791.

¹⁵⁴ Ezherî, a.g.e., c. III, s. 259, 260; Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2525, 2526; İbn Manzûr, a.g.e., c. XV, s.396; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, c. IV, s.403, *Besâir*, c.V, s. 240, 241.

¹⁵⁵ Râğıb İsfahânî, a.g.e., s.877; Semîn Halebî, ‘*Umdetu’l-Huffâz*, c. IV, s. 325; Munâvî, *Te‘arif*, s. 339.

¹⁵⁶ Ebu’l-Bekâ, a.g.e., s. 944.

¹⁵⁷ İbn Manzûr, a.g.e., c. XV, s. 396; Görmez, Mehmet, *Sünnetin ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDVY/235, Ankara 1997, s.12.

¹⁵⁸ Buhârî, Kitâbu Bed‘i’l-Vahy 2 (c. I, s. 3).

işiten kimseden **daha iyi anlayıp belleyebilir.**¹⁵⁹ buyurmuştur. Bir kaba benzetilen “vi’â”nın hacmi, insandan insana farklılık arzedebilir.¹⁶⁰

“**Va’y**” kelimesinin “**ezberleme, kavrama, belleme**” anlamının yanı sıra; İbnu'l-Esîr'e göre, “**uygulamak, tatbik etmek, amel etmek**” ma'nâsı da vardır. Yani “**va'y**” aynı zamanda kişinin, öğrendiği/anladığı bilgiyi, bizâtihi kendi hayatında da tatbik etmesidir. Kelimenin bu anlamı, şu hadîs-i şerîfte belirgin bir şekilde görülebilmektedir:

“**اِقْرُوا الْقُرْآنَ وَلَا يُغَيِّرَنَّكُمْ هَذِهِ الْمَصَاحِفُ الْمُعَلَّقَةُ فَإِنَّ اللَّهَ لَنْ يُعَذِّبَ قَلْبًا وَعَى الْقُرْآنَ**”¹⁶¹ *okuyunuz! Asılı (vaziyette duran) Mushaflar sizi aldatmasın/yanultmasın! Şüphesiz Allâh, Kur'an'ı **anlayıp, belleyen ve uygulayan** kalbe azâb etmez.*¹⁶¹

İbnu'l-Esîr, bu rivâyette geçen; “**لَنْ يُعَذِّبَ قَلْبًا وَعَى الْقُرْآنَ**” cümlesini şöyle açıklamaktadır: Bir kimsenin, Kur'an'ı akledip, O'na iman ettikten sonra O'nunla amel etmesidir. Ancak Kur'an'ın lafızlarını ezberleyip de, O'nun hudûdunu/sınırlarını koruyamayan/zayıf eden (gereği gibi amel etmeyen) kimse, Kur'an'ı (gereği gibi) “**anlamamış/bellememiş ve uygulamamış**”¹⁶² demektir.

“**Va'y**” kelimesi Kur'an-ı Kerim'de “**anlama, ezberleme, belleme**” anlamında şu âyette yer almaktadır:

“**لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكُرَةً وَتَعِيهَا أُنْزُلاً وَإِعْيَةً إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ**”¹⁶³ *Şüphesiz, (Nûh zamanında) su bastığı vakit, sizi gemide biz taşıdık ki, bu olayı sizin için bir ibret yapalım ve **belleyici** kulaklar da onu **anlasın**.*¹⁶³

Mâturîdî, âyette geçen “**وَتَعِيهَا أُنْزُلاً وَإِعْيَةً**” ibaresini yorumlarken özellikle “**va'y**” kelimesinin, bir şeyi “**ezberlemek**” anlamına geldiğini söylemekte, “**va'y**” ve “**hıfz**” kelimelerinin “**kulağa**” izafe edilmesinin sebebini, şöyle açıklamaktadır: Kulak, tek başına ezberleyemez. Sadece işitir. İşitilen bu şeyi daha sonra **kalb kavrar** ve ezberler. Fakat “**va'y/kavrama/ezberleme/anlama**”, kulağa nisbet edilmiştir. Çünkü ezberleme/anlama, kavramaya ancak kulak vasıtasıyla ulaşılır. Çünkü işitmek, kulağın işidir. Daha sonra işitilen şey meydana gelir ki bunun da kavrandığı, bellendiği yer kalbtir.¹⁶⁴

Bu âyetin tefsirinde Fahrüddîn Râzî, kişinin gönlünde kafasında, hafızasında tutup bellediği şeyler için “**وَعَيْتُ الْعِلْمِ**” ifadesinin kullanıldığını, “**وَعَيْتُ الْعِلْمِ**” /*ilmi aldım, ezberledim*” ve “**وَدَعَيْتُهَا**” /*dediğini ezberledim*” denilir. Fakat insan, kendisi dışında bir yerde koruyup muhafaza ettiği şeyler için ise “**أَوْعَيْتُ**” fiilini kullanır. Meselâ “**أَوْعَيْتُ الْمَتَاعَ فِي الْوَعَاءِ**” /*eseyayı kabında korudum.*” denilir. Şâirin: “**أَوْعَيْتُ مِنْ زَادٍ**” /*azık olarak, koruyup muhafaza ettiğim şeylerin en habisi, şeridir.*” şeklindeki sözü de böyledir. Âyetteki “**tezkire**” yönü şudur: Bir toplumu gemi vasıtasıyla boğulmaktan kurtarıp, bunların dışında kalanların suya gark edilmeleri, âlemi idare edenin kudretine, meşietinin geçerliliğine, hikmet ve rahmetinin sonsuzluğuna; kahrı ile hükümlerinin şiddetine delâlet eder. Hz. Peygamber Sallâllâhu Aleyhi ve Sellem Efendimiz'in, bu âyet nâzil olduğunda “**عَلَى**” /*Ey Ali, âyette bu bahsedilen kulağım, Allâh'tan senin kulağım olmasını istedim.*” şeklindeki duâsı sonucunda, Hz. 'Alî Radiyallâhu 'Anh'ın; “**Bu duâdan sonra, artık hiçbir şeyi unutmadım. Benim için unutmama diye**

¹⁵⁹ Buhârî, Hacc 132 (c. II, s.191).

¹⁶⁰ Görmez, M., a.g.e., a.y.

¹⁶¹ Bu hadîs-i şerîf'in bu ve benzeri lafızlarla geçtiği yerler için bkz. Dârimî, Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an 1 (c. II, s.709, 3322, 3323 numaralı hadisler); İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, c. V, s. 208. Aynı bilgi için ayrıca bkz. İbn Manzûr, a.g.e., c. XV, s. 396; Görmez, M., a.g.e., s. 12.

¹⁶² İbnu'l-Esîr'in “*en-Nihâye*” adlı eserinde, yukarıda zikredilen rivâyetteki; “**لَنْ يُعَذِّبَ قَلْبًا وَعَى**” /*okuyunuz! Asılı (vaziyette duran) Mushaflar sizi aldatmasın/yanultmasın! Şüphesiz Allâh, Kur'an'ı **anlayıp, belleyen ve uygulayan** kalbe azâb etmez.*” Bkz. krs. İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, c. V, s. 208. [قال ابن الاثير: أَيْ عَقَلَهُ إِيمَانًا بِهِ وَعَمَلًا، فَأَمَّا مَنْ حَفِظَ الْقَائِدَةَ وَصَتَّعَ خُدُودَهُ فَإِنَّهُ غَيَّرَ وَعَى لَهُ.]

¹⁶³ Hâkka 69/11, 12.

¹⁶⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, c. XVI, s. 57.

*bir şey söz konusu olmadı*¹⁶⁵ dediği bildirilmektedir. Fahrüddîn Râzî'ye göre âyette geçen “أَدْنُ وَاعِيَّةٌ” ibaresinin müfred ve nekre gelmesinin sebebi şudur: Onlar içinde, belleyip, ezberleyenlerin az olduğunu bildirmek, onlardan az ezberleyenleri/anlayan ve öğrenenleri kınamak ve Allâh'ın buyruğunu dinleyip belleyen bir tek kulağın, sevâd-ı a'zâm yani cemaat hükmünde sayıldığına, âlem onlarla dolu olsa bunun dışında kalanlara iltifat edilmeyeceğine işaret etmek içindir.¹⁶⁶

Bahse konu âyette geçen “وَتَعَبِيَّهَا” ibaresini, Beydâvî “تحفظها” “*hıfz/koruma, ezberleme, belleme*”¹⁶⁷ anlamında tefsîr etmiştir. Beydâvî'ye göre “va'y” kelimesi, “*bir şeyi kişinin içinde koruması, hıfzı*” anlamına gelmektedir. Beydâvî, “أَدْنُ وَاعِيَّةٌ” ibaresini ise, âyetin siyâkına göre, kişinin, yukarıda zikri geçen olaylardan gereken dersi alıp, onlar üzerinde tefekkür ve tezekkür etmesi, ulaştığı sonuca göre mücibince amelde bulunması gerektiği şeklinde tefsîr etmektedir.¹⁶⁸ İbn Kesîr ise “وَتَعَبِيَّهَا” ibaresini, “تفهيم/tefehhum” yani “**anlamak**” şeklinde tefsîr etmiş; “أَدْنُ وَاعِيَّةٌ” ibaresini ise, İbn 'Abbas Radıyallâhu 'Anh'in “حافضة/عامة/Ezberleyen ve işiten” diye tefsîr ettiğini belirtmekte ve yine aynı ibare hakkında Dahhâk (ö.105/723)'in “عَقَلْتُ عَنْ اللَّهِ/Allâh hakkında aklettim ve “اِتَّقَعْتُ” “*Allâh'ın kitabından işittiğim şeylerden faydalandım*” şeklinde tefsîr ettiğini rivayet etmektedir.¹⁶⁹

Elmalılı ise, “وَتَعَبِيَّهَا أَدْنُ وَاعِيَّةٌ” ibaresini, “**Belleyici kulaklar onu bellesin ve gereği ne ise onu yapsın, kaybetmeyip ilerisi için yararlı olsun. Kendilerini vaktiyle biz o akıntıda nasıl taşıdıysak, o da aynı şekilde bunu taşıyın da sonrakilerin yararlanması için yayılmasına sebep olsun. Bellemeyerek yalanlayan kulaklar da cezalarını çeksin**”¹⁷⁰ diye tefsîr etmektedir. Bahse konu ibareden önce geçen “لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً” ibaresini ise şu şekilde yorumlamaktadır:

Âyetin siyâkında geçen, boğulmaktan kurtarılmış insanlar ve nesilleri için bir tezkire/hatırlatma, unutulmayıp anılacak, önünde ve sonunda bizim gücümüzü, hikmetimizin eserini, gücümüzün şiddetini ve merhametimizin enginliğini, kendinizin gerçek esenliğine sebep olacak şeyleri, îmanın faydasını, Allâh'a karşı gelmenin zararlarını, ilerisi için korunmanın meyvelerini, azâbın şiddetini düşündürecek bir nasihat, bir öğüt, bir ibret için kesin uyarı yapalım da, görenler görmeyenlere, duyanlar duymayanlara anlatsın, haber versin. Çünkü o yalnız akılla bilinir şeylerden değildir.¹⁷¹

Demek ki, “va'y” kelimesi de, diğer “**anlama**” ifade eden kelimeler gibi, sadece “**anlamak/bellemek**” diye Türkçeye çevrilip geçilecek bir kelime değildir. Zira “va'y” kelimesinin içinde, sadece “**bellemek, ezberlemek, anlamak**” gibi anlamlar değil; anlaşılan ve ezberlenen şeyin gereği ne ise, onun yaşanan hayat içinde de **uygulanması/tatbik edilmesi** anlamı da bulunmaktadır. Bu kelime,

¹⁶⁵ Taberî, *a.g.e.*, c. XXIII, s. 223; Mâverdî, *a.g.e.*, c. VI, s. 80; Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXX, s. 107; Kurtubî, *a.g.e.*, c. XXI, s. 198.

¹⁶⁶ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXX, s. 106, 107.

¹⁶⁷ Genellikle, mütedâvil tefsirlerde “va'y” kelimesi hep aynı şekilde “*ezberleme, belleme, akıldan tutma*” anlamlarında tefsîr edilmektedir. Bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVI, s.57; Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. XXX, s.106-107; Beydâvî, Nâsîru'd-dîn Abdullah b. 'Umer (ö.685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* (I-V), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1408/1988, c. II, s.521; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. IV, s. 413; Mahallî, Muhammed b. Ahmed, Celâlu'd-Dîn (ö.864/1459)-Suyûtî, Celâlu'd-dîn Abdurrahman (ö. 911/1505), *Tefsîru Celâleyn* (I-II), Çağrı Yayınları, İstanbul trz., c. II, s. 235; Elmalılı, *a.g.e.*, c. VIII, s.5315.

¹⁶⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. II, s. 521.

¹⁶⁹ Benzer bilgiler için ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. IV, s.413. Benzer tefsirler için ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, c. XVI, s. 57.

¹⁷⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, c. VIII, s. 5315, 5316.

¹⁷¹ Elmalılı, *a.g.e.*, c. VIII, s.5315.

anlam itibarıyla oldukça derinlikli ve şümulü bir kelimedir. Binâenaleyh, bundan sonra, Kur'an'ın Türkçeye yapılacak çevirilerinde/meâllerinde, kelimenin derûnunda yatan ve nâcizâne yukarıda özetlemeye çalıştığımız anlamlarından da okuyucular haberdâr edilmelidir. En azından dipnot halinde de olsa, kısaca kelimenin bünyesindeki bu anlamlar vurgulanmalıdır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç:

Kur'an-ı Kerim, bütün insanlığa gönderilmiş bir hidâyet rehberidir. O, sadece nakışlı, süslü mahfazalarda, yüksek yerlerde korunarak, belli gün ve gecelerde, cenâze törenlerinde ya da kabir ziyaretlerinde teberrüken okunması için indirilmiş bir vahiy değildir. Son İlahî Vahiy, ölmüşleri değil, tam aksine **aklen ve fikren diri olan insanları** uyarmak için gönderilen bir kitaptır.¹⁷² Kur'an'ın yegâne indiriliş gayesi, şirke saplanmış insanları, tevhid akidesine yeniden yöneltmektir. Bu ulvî ve ilâhî gayenin fiili hayatta ma'kes bulabilmesi, O'nun içindeki âyetlerinin gereği gibi ve doğru anlaşılmasına bağlıdır. İşte bu yüzden ki, Kur'an'da hem "**anlama**"ya hem de "**düşünme**"ye dâir kelimeler, bazen isim olarak görüle de, daha çok fiil formunda geçmektedir. Zira hem "**anlama**", hem de "**düşünme**", çaba ve süreç gerektiren fiillerdir.

Kur'an'da, böylesine önem verilen "**anlama**" ve "**düşünme**"yi ifade eden kelimelerin, Türkçeye yapılmış bazı meâllerinde gerekli özen ve titizlik gösterilmediği için, bu fiillerin anlamlarında tedâhüller, hatalı ya da eksik çeviriler gözlemlenebilmektedir. Hâlbuki çeviri/terceme işi, oldukça zor bir sanattır. Zira "**kaynak dil**"deki metni, "**hedef dil**"e çevirirken; bir kelimeyi, kavramı ya da herhangi bir fikri ifade edebilmek amacıyla, *çok sayıda kelimenin arasından*, sadece doğru ve yerinde olan **bir tanesini** ya da **eşdeğerlisini** seçebilmek gerekmektedir. İşte çeviriyi, zor yapan şey, onca kelime arasından "**doğru**", "**yerinde**", "**eşdeğerli**" olan, o tek bir kelimeyi bulup ortaya çıkarabilmektir. Çeviri yaparken, "**kaynak dil**"de geçen bir kelimenin, "**hedef dil**"deki kelime ile aynı anlamda olup olmadığına ve her iki dilin kelimeleri arasındaki ince anlam ayrımlarının bulunup bulunmadığına da dikkat edilmesi gerekmektedir.

Kur'an'ın Türkçeye yapılan bazı çevirilerinde çokça rastlandığı gibi, çevirmen tarafından ya parantez içinde eşanlamlı kabul edilen başka bir kelime yazılmakta veya çok sayıda kelime yan yana yazılarak, aralarına kesme işareti koymak suretiyle Türk okuyucusu bu anlamlar arasından hangisini seçeceği hususunda muhayyer bırakılmaktadır. Bu çalışmanın birinci bölümünde¹⁷³ incelediğimiz "**anlama**" fiilinin gerçekleştiği merkezler; "**القلب/kalb**", "**اللُب/lubb**", "**الْفؤَاد/fu'âd**", "**الصدر/sadr**", "**النُهَى/nuhâ**", "**الحجر/hicr**" gibi kelimelerle ifade edilmelerine rağmen, genellikle bu kelimeler ya "**akl**" kelimesinin ya da birbirlerinin *eşanlamlısı* olarak açıklanmaktadır. Hâlbuki Kur'an'da "**akl**" kelimesinin isim olarak geçmemesi son derece ilginçtir. Dolayısıyla, bahse konu kelimeleri, sadece "**akl**" kelimesinin veya birbirlerinin müterâdifi imiş gibi açıklamak yeterli değildir. Zira her bir kelime, tefsîrlerde ve kadîm sözlüklerde *her ne kadar bazan "**akl**" ile açıklansa da-* kendi aralarında, ilk bakışta sezilemeyen ya da ayırt edilemeyen ince anlam ayrımlarına sahiptir. Dolayısıyla bütün bu kelimeler eşanlamlı olmayıp, **yakınanlamlı** kelimelerdir.

¹⁷² Ya Sîn 36/69, 70. [وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ لِيُنذِرَ مَنِ كَانَ حَيًّا وَبِحَقِّ الْقَوْلِ] Biz, o Peygamber'e şiir öğretmedik. Bu, ona yaraşmaz da. O(na verdiğimiz) ancak bir öğüt ve apaçık bir Kur'an'dır. **(Aklen ve fikren) diri olanları uyarması** ve **kâfirler hakkındaki o sözün (azabın) gerçekleşmesi için (Kur'an'ı indirdik)**].

¹⁷³ Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 40. Sayısında, bu çalışmanın birinci bölümü yayınlanmıştır.

Çalışma konumuzu teşkil eden anlama merkezlerinin birbirine yakın olan Arapçadaki anlamlarını; Türkçede doğru bir şekilde karşılayabilecek ve Türk okuyucusuna en iyi yansıtabilecek *eşdeğerli* kelimenin, “*gönül*” olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü “*gönül/köngül*” kelimesi, Türkçeye has bir kelime olup, diğer dillerde birebir karşılığını bulabilmek oldukça zordur. “*Gönül*”, elle tutulup, gözle görülen, somut, maddî bir şey değildir. İnsanın, kendi içinde varlığını hissettiği, mâhiyetini bilemediği, anlamının, idrâkin, şu‘urun, farkına varmanın, sezmenin, sevmenin, acımanın, merhametin, zor da olsa bir şeyi seve seve içten gelerek yapma duygusunun meydana geldiği, yukarıda zikredilen bütün bu anlama merkezlerinin Türkçedeki en güzel ifadesidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de, farklı kelimelerle ifade edilen, ancak Türkçede “*gönül*” diye ifadesini bulan ve soyut bir merkezde ortaya çıkan; “*الفقه/fikh-التفكه/tefakkuh*”; bir süreç ve çabayı gerektiren “*anlama*”dır. “*الفهم/Fehm*”, “*fikh/tefakkuh*”un aksine, birden bire meydana gelen, *ânî bir anlamadır*. “*الإدراك/İdrâk*”, anlaşılacak istenilen şeye, bütün duyu organlarıyla ulaşılabilir/yetişebilir suretiyle algılamaktır. Eğer, akleden kişi, akledilen şeyin mâhiyetine zihniyle ulaşır, o şeyin mâhiyetini elde edebiliyorsa, bu açıdan bir *idrâk* olmaktadır. Dolayısıyla “*idrâk*”; insanın aklettiği şeyin ne olduğu sorusunun cevabına ulaştığı, yetiştiği için, o şeyi anlaması, kavraması anlamını ifade eden oldukça soyut/mücerred bir kelimedir. “*الشعور/Şu‘ur*” ise, sıradan bir anlamayı ifade eden bir kelime değildir. Bu kelime, ilk bakışta sezilemeyen ma’nânın, farkına varmak demektir. Ayrıca his/duyu vasıtasıyla, tıpkı şâ‘irlerin şiir yazarken kendilerinde bulunan fitrî zekâ ve ince anlayışları, önsözleri gibi, olayların iç yüzünü ve inceliklerini *anlayabilmek, sezebilmektir*.

“*الوعي/Va‘y*” kelimesinin bünyesinde, “*bütünlük ve kapsayıcılık*” anlamı vardır. Bu kelimeyle kastedilen anlama, parça parça elde edilen bir bilgi ve anlama değil, onu bir bütün olarak *anlayıp algılamak*tır. Ayrıca, bu kelimenin kökünde, sadece “*anlama, belleme, ezberleme*” gibi anlamlar olmayıp, aynı zamanda “*kavranan ve bellenen hususların fiilî hayatta da uygulanması, tatbik edilmesi*”ni de içeren son derece mühim bir anlam da bulunmaktadır. Dolayısıyla, Kur’ân-ı Kerîm’i okumaktan kasıt, içindeki âyetlerin derûnunda bulunan ma’nâları “*anlamak*”tır. “*Anlamak*”tan murâd ise âyetlerde beyân edilen hususların gereğini yapmak, pratik hayatta yaşamaktır. “*Anlamak*”, “*okuma*”nın amacı; “*yaşamak*” ise “*anlama*”nın gayesi ve hedefidir. Neticede, bir şey anlaşılmadan yaşanmamakta, uygulanmamaktadır.

Sonuç itibarıyla diyebiliriz ki, bütün dillerde olduğu gibi, genelde Arapçada, husûsen Kur’ân-ı Kerîm’de *eşanlamlı* sanılan kelimelerin; aralarındaki anlam farklılığının; çoğu zaman çok ince ayrıntılarda gizlendiği bir vâkı‘adır. İşte bu gizlilik ve incelik, ilk bakışta görülememekte, kelimelerdeki bu anlam tonları/farkları bazen ayırt edilememektedir. Dolayısıyla, Kur’ân’ın Türkçeye yapılacak yeni çevirilerinde, bütün bu çalışma boyunca ortaya koymaya çalıştığımız, bahse konu kelimelerdeki ince anlam ayrımları, Türk okuyucusuna hissettirilmelidir. Kelimelerin içinde bulunduğu halde, ilk bakışta farkına varılamayan nüanslara dikkat çekilmeli, tıpkı renklerde görülen farklı tonlar gibi, aralarındaki anlam tonlamaları da vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

‘Abdu’r-Razzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr San’ânî (ö. 211/826), *Tefsîru’l-Kur’ân* (I-II+Fihrist), (Tahk. Mustafa Muslim Muhammed), Mektebetu’r-Ruşd, 1. Baskı, Riyâd 1410/1989.

Adasal, Rasim, *Medikal Psikoloji*, İstanbul 1977.

Ahmed Âyed, Ahmed Muhtâr ‘Umer, Ceylân b. Hâc Yahyâ, Dâvûd ve Diğerleri, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esâsî*, Lârûs, Tûnus 1989.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *el-Musned* (I-VI), Çağrı Yayınları, Dâru Sahnûn, İstanbul 1413/1992.

Âmidî, 'Alî b. Muhammed Seyfu'd-Dîn (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (I-IV), Dâru's-Sâmî'î, 1. Baskı, el-Memleketu'l-'Arabîyyetu'-Su'ûdiyye, Riyâd 1424/2003.

Arvasî, S. Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, İstanbul 1988.

Asad, Muhammad, *The Message of the Qur'an*, Dar Al-Andalus, Gibraltar 1993.

-----, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsîr*, (Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul 1997.

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu. 24, 2. Basım, İstanbul 1992.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (I-XII), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988-1991.

-----, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trz.

Ba'lebekkî, Rûhî, Ba'lebekkî, Munîr, *el-Mevridu'l-Vasît, Kâmûsu 'Arabî-İngilizî, Kâmûsu İngilizî-Arabî*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut trz.

Beşer, Faruk, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", *Usûl İslâm Araştırmaları*, Sayı: 5, ss. 33-62, Adapazarı 2007.

Beydâvî, Nâsîru'd-dîn Abdullah b. 'Umer (ö.685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (I-V), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1408/1988.[Aynı eserin Dâru İhyâi't-Turâsi'l- 'Arabî-Muessesetu't-Târihi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut trz. Baskısından da yararlanılmıştır].

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 402, Hukuk Fakültesi No: 90, Nazir Akbasan Matbaası, İstanbul 1955.

Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, MEBY: 500, 3. Baskı, Ankara 2005.

Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl (ö.256/869), *el-Câmi'u's-Sahîh* (I-VIII), Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, İstanbul 1413/1992.

Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsîr Mukaddimelerinin Tefsîr Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2009.

Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd (ö. 393/1002), *es-Sihâh, Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-Arabîyye* (I-VI), (Tahk. Ahmed 'Abdu'l-Gafûr Attar), Dâru'l-'İlm, 4. Baskı, Beyrut 1411/1990.

Curcânî, Seyyid Şerif 'Alî b. Muhammed (ö. 816/1413), *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Tahk. 'Abdulmun'im Hufnâ), Dâru'l-İrşâd, Kâhire 1412/1991.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân, (ö.255/868), *Sunenu'd-Dârimî* (I-II), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnun, İstanbul 1413/1992.

Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1405/1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs, Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri* (I-VII) (çev. Şaban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, Ekrem Demir, Muharrem Önder, Vahdettin İnce, Mustafa Altınkaya, Mehmet Baydaş, Ramazan Yıldırım), Ekin Yayınları, İstanbul 1997.

Diñçmen, Kriton, *Psikiyatri El Kitabı*, İstanbul 1967.

Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ Huseynî (ö. 1262/1845), *el-Kulliyât Mu'cemun fî'l-Mustalahâtî ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (Tahk. 'Adnân Dervîş, Muhammed Mîsrî), Muessesetu'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1419/1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as Sicistânî (ö.275/888), *Sunen* (I-V), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, İstanbul 1413/1992.

Ebû Hilâl Askerî (ö. 395?/1005?), *el-Furûk fi'l-Luğa*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut 1979.

Ebû Nu'aym İsfahânî, Ahmed b. 'Abdillâh (ö. 430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfîyâ* (I-X), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1409/1988.

Ebû Zehrâ, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, yy., trz.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğa* (I-XV), (Tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, 'Alî Muhammed Becâvî), Dâru'l-Mısriyye, Kâhire trz.

Fahrüddîn Râzî, Muhammed b. 'Umer Huseyn (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (I-XXXII+Fihrist), Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1401/1981.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed (ö.175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* (I-VIII), (Tahk. Mehdi Mahzûmî-İbrahim Sâm râî, Beyrut 1409/1988.

Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'ân'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998.

Fîrûzâbâdî, Mecdu'd-dîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *Besâiru Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed 'Alî Neccâr, İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Kahire 1412/1992.

-----, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (I-IV), Mustafa Bâbî, Halebî, 2. Baskı, Kâhire 1952.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* (I-IV), Matba'atu Mustafa Bâbî Halebî, Mısır 1358/1939. [Aynı eserin dört ciltlik, Dâru's-Şa'b, Kâhire trz baskısından da yararlanılmıştır.]

-----, *Mustesfa min 'İlmi'l Usûl*, Dâru'l Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut 1415/1994.

-----, *Mizânu'l-'Amel*, Mısır 1328.

-----, *Me'âricu'l-Kuds fi Medârici Ma'rifeti'n-Nefs*, Matba'atu'l-İstikâme, Kahire trz.

Görmez, Mehmet, *Sünnetin ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDVY/235, Ankara 1997.

Güven, Mustafa, *Kur'ân Aklı*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2009.

Hakîm Tirmizî, Muhammed b. 'Alî b. Hasen b. Bişr (ö. 320/932), *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl* (I-IV), (Tahk. 'Abdu'r-Rahmân 'Umeyre), Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1412/1992.

Hâris Muhâsibî (ö. 243/857), "Kitâbu Ma'iyeti'l- 'Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nâsi Fih", (*el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ân* içinde), (Çev. Veysel Akdoğan), İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit (ö. 463/1070), *Kitâbu'l-Fakîh ve'l-Mutefakkîh* (I-II), (Tahk. Ebû 'Abdi'r-Rahmân 'Âdil b. Yûsuf 'Azâzî), Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Baskı, Riyâd 1417/1996.

Hökelekli, Hayati, "İdrâk", *DİA*, c. XXI, ss. 477-478, İstanbul 2000.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö.1393/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef* (I-XXI), (Tahk. Muhammed 'Avvâme), Dâru'l-Kıble, Muessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006.

İbnu'l-Esîr, Muhibbu'd-dîn Muhammed Cezerî (ö. 606/1209), *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (I-V), (Tahk. Tâhir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tanâhî), Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabiyye, 1. Baskı, Kahire 1383/1963.

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ (ö. 395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga* (I-VI), (Tahk. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Fıkr, yy. 1399/1979.

İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'îd (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (I-VIII), Dâru Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1403/1983.

-----, *el-Fasl fi'l- Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Mısır 1345/1926.

İbn Kesîr, 'Imâdu'd-dîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. 'Umer (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (I-IV), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1388/1969. [Aynı tefsîrin (I-XV Mucelled+Fihrist'ten müteşekkil ve Mustafa Seyyid Muhammed Seyyid Reşad arkadaşları tarafından tahkik edilen, 1. Baskı, Muessesetu Kurtuba-Mektebetu Evlâdi's-Şeyh ve li't-Turâs, Kâhire 1421/2000) baskısından da yararlanılmıştır].

İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezid Kazvîni (ö. 275/888), *Sunen* (I-II), Dâru Sahnûn, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

İbn Manzûr, Cemâlu'd-dîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab* (I-XV), Dâru Sâder, Beyrut trz.

İbn Sa'd (ö. 230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* (I-XI), (Tahk. 'Alî Muhammed 'Umer), Mektebetu'l-Hancî, 1. Baskı, Kâhire 1421/2001. [Aynı eserin *et-Tabakâtu'l-Kubra* adıyla yayımlanmış, (Dâru Sadr, Beyrut trz.) baskısından da yararlanılmıştır].

İşler, Emrullah, Özay İbrahim, *Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *DİA*, c. XIII, ss. 1-14, İstanbul 1996.

Keklik, Nihat, *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No: 3484, İstanbul 1987.

Koçyiğit, Talat, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDVY/10, 4. Baskı, Ankara 1989.

Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-XXII+ 2 Cilt Fihrist), (Tahk. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin Türkî), Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006.

Mahallî, Celâlu'd-dîn Muhammed b. Ahmed (ö.864/1459)-Suyûtî, Celâlu'd-dîn Abdurrahman (ö.911/1505), *Tefsîru Celâleyn* (I-II), Çağrı Yayınları, İstanbul trz.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (I-XVII+Fihrist), (Müracaat: Bekir Topaloğlu), (Tahk. Ahmed Vanlıoğlu ve Diğerleri), Dâru'l-Mizân, İstanbul 2005-2011.[Aynı eserin TSMK., Medine Bölümü, 180 numaralı yazma nüshasından da yararlanılmıştır].

Mâverî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *en-Nuketü ve'l-'Uyûn (Tefsîru'l-Mâverî)* (I-VI), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut trz.

Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Hüsnü Arıcı ve Arkadaşları), Ankara 1991.

Munâvî, Muhammed, 'Abdu'r-Ra'ûf (ö. 1031/1621), *et-Tevkîfu 'alâ Muhimmâti't-Te'ârîf*, (Tahk. 'Abdu'l-Hamîd Sâlih Hamdân), Âlemu'l-Kutub, 1. Baskı, Kâhire 1410/1990.

Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccâc Kuşeyrî (ö.261/874), *Sahîhu Muslim* (I-V), Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, İstanbul 1413/1992.

Özbaydar, Sabri, *Psikoloji Ders Kitabı*, İstanbul 1970.

Paçacı, Mehmet, "Anlama (Fıkıh) Usûlüne Dâir", *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 2, c. VIII, ss.85-96, Ankara 1995.

Râğîb İsfahânî (ö. 502/1108), *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Tahk. Safvân, 'Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dımaşk, Dâru's-Şâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1413/1992.

Se'âlibî, Ebû Zeyd, 'Abdu'r-Rahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1470), *Tefsîru's-Se'âlibî, el-musemmâ bi'l-Cevâhiri'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (I-V), (Tahk. 'Alî Muhammed Mu'avved, 'Âdil Ahmed 'Abdu'l-Mevcûd), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1. Baskı Beyrut 1418/1997.

Semîn Halebî, Ahmed b. Yûsuf (ö.756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz Mu'cemun Luğaviyyun li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (I-IV), (Tahk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1417/1996.

Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, İstanbul 1981.

-----, *Psikiyatri*, İstanbul 1976.

Suyûtî, Celâlu'd-dîn 'Abdurrahmân (ö.911/1505), *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (I-II), Dâru İbn Kesîr ve 'Ulûmi'l-İnsaniyye, 2. Baskı, Dimaşk 1414/1993.

Şentürk, Habil, "Din Duygusu ve Din Şuûru", *Diyanet Dergisi, Dîni, İlmî, Edebî Üç Aylık Dergi*, c. XXIII, Sayı: 4, ss. 53-56, Ankara 1987.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)* (I-XXVI+Fihrist), (Tahk. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin Turkî), Dâru Hecr, Kâhire 1421/2001.

Tehânevî, Muhammed 'Alî b. 'Alî b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Istilâhatü'l-Funûn* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1418/1998.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. 'Îsâ b. Serve (ö. 279/892), *Sunenu't-Tirmizî* (I-V), Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, İstanbul 1992.

Tusterî, Ebû Muhammed Sehl b. 'Abdillâh (ö. 283/896), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Tahk. Tâhâ 'Abdu'r-Ra'ûf Sa'd- Sa'd Hasen Muhammed 'Alî), Dâru'l-Harem li't-Turâs, 1. Baskı, yy., 1425/2004.

Türk Dil Kurumu, *Büyük Sözlük*, "Şuur" maddesi. (<http://www.tdk.gov.tr>) (Erişim Tarihi: 07.06.2017).

Türkçe Sözlük (I-II), TDKY, TTKB, 7. Baskı, Ankara 1983.

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Edited by. J. Milton Cowan), Third Edition, Spoken Language Service, Inc., Ithaca, New York 1976.

Yıldız, Kemal, "Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, cilt: V, sayı: 3, ss.159-178, 2005.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, Cârullâh Mahmud b. 'Umer (ö.538/1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (I-VI), (Tahk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avved), Mektebetü'l-'Ubeykân, 1. Baskı, Riyâd 1418/1998.

Zerkeşî, Bedru'd-dîn Muhammed b. 'Abdillâh (ö. 794/1391), *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (I-IV), (Tahk. Yûsuf 'Abdurrahmân Maraşlı, Şeyh Cemâl Hamdi Zehebî, Şeyh İbrâhîm 'Abdullâh Kurdî), Dâru'l-Ma'rife, 2. Baskı, Beyrut 1410/1994.